

# МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ  
ЖУРНАЛ  
ІНСТИТУТУ МОВознавства  
ім. О. О. ПОТЕБНІ  
ТА УКРАЇНСЬКОГО  
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО  
ФОНДУ  
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ  
СЕРПЕНЬ

2016

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ  
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ  
НА ДВА МІСЯЦІ

|              |                                                                                                                                                                                                |    |
|--------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>ЗМІСТ</b> | <b>Скляренко В. Г.</b> До питання про «руські письмена»<br>в Житті Костянтина Філософа. 2 . . . . .                                                                                            | 3  |
|              | <b>Мойсієнко В. М.</b> Кого називали «людьми руськими» на Русі<br>та на поструських геополітичних утвореннях? . . . . .                                                                        | 22 |
|              | <b>Пономаренко С. С.</b> Специфіка морфологічних явищ у процесі лексичної<br>деривації в українській мові . . . . .                                                                            | 40 |
|              | <b>Полуєктова А. Ю.</b> Акцентні відмінності іменників середнього роду<br>*б-/*jо-основ в українському виданні «Граматики» М. Смотрицького 1619 р.<br>та в російському виданні 1648 р. . . . . | 47 |
|              | <b>Богданова Є. В.</b> Історія акцентуації відприкметникових прислівників,<br>мотивованих суфіксальними прикметниками . . . . .                                                                | 60 |
|              | <b>Тимочко Б. В.</b> Флорономени в молдавсько-українських<br>грамотах XIV–XV століть . . . . .                                                                                                 | 70 |
|              | <b>РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ</b>                                                                                                                                                                    |    |
|              | <b>Скопненко О.</b> Кулеш Г. І. Мова беларускага заканадаўства XX стагоддзя:<br>генезис і еволюція . . . . .                                                                                   | 77 |
|              | <b>НАУКОВЕ ЖИТТЯ</b>                                                                                                                                                                           |    |
|              | Хроніка . . . . .                                                                                                                                                                              | 81 |

|                                |                                                                                                                                                                                                      |    |
|--------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>CONTENTS</b>                | <b>Skliarenko V. H.</b> On the «Rus'ian letters» mentioned in the biography<br>of Constantine the Philosopher. 2 . . . . .                                                                           | 3  |
|                                | <b>Moisiienko V. M.</b> Who were named «the Ruthenians» in the Kyiv Rus'<br>and in the Post-Kyiv Rus' geopolitical formations . . . . .                                                              | 22 |
|                                | <b>Ponomarenko S. S.</b> Peculiarity of morphophonological phenomena<br>in lexical derivation in Ukrainian . . . . .                                                                                 | 40 |
|                                | <b>Poluektova A. Yu.</b> Accentuation differences of the neutral gender<br>*ö-/*jö-based nouns in the Ukrainian and Russian publications of «Grammar»<br>by Meletii Smotrytskyi 1619, 1648 . . . . . | 47 |
|                                | <b>Bohdanova Ye. V.</b> The history of the adverb accentuation derived<br>from suffixal adjectives . . . . .                                                                                         | 60 |
|                                | <b>Tymochko B. V.</b> Botanical nomens in the Moldovan-Ukrainian documents<br>of the XIV–XV centuries . . . . .                                                                                      | 70 |
| <b>REVIEWS AND ANNOTATIONS</b> |                                                                                                                                                                                                      |    |
|                                | <b>Skopnenko O.</b> Кулеш Г. І. Мова беларускага заканадаўства XX стагоддзя:<br>генезіс і эвалюцыя . . . . .                                                                                         | 77 |
| <b>SCIENTIFIC LIFE</b>         |                                                                                                                                                                                                      |    |
|                                | News items . . . . .                                                                                                                                                                                 | 81 |

## ДО ПИТАННЯ ПРО «РУСЬКІ ПИСЬМЕНА» В ЖИТТІ КОСТЯНТИНА ФІЛОСОФА. 2

У статті розглядається питання, якому різновиду русів (з тих, що мали стосунок до держави Київська Русь) міг належати знайдений Костянтином у Херсонесі переклад Євангелія і Псалтиря, «руськими письменами» написаний. Такими русами автор вважає дунайських русів, власне тиверців, які в «Повісті временних літ» названі «толковинами», тобто перекладачами. Висувається і обґрунтовується припущення, що давні тиверці були болгарами (мізійцями) і знали, крім слов'янської (болгарської), також і грецьку мову, оскільки знаходилися поблизу візантійських земель. Через це тиверці дуже рано прийняли християнство і цілком могли (і повинні були) перекласти з грецької мови на свою рідну болгарську книги християнського Канону, зокрема Євангеліє і Псалтир, без яких неможливим було слов'янське богослужіння. Писемність тиверці могли отримати від дунайських ругів (з дунайського королівства Ругіланд), і це письмо було глаголичним.

Ключові слова: «руські письмена», варяги-руси, азовсько-чорноморські руси, прикарпатські і закарпатські русини, київські руси, дунайські руси, тиверці, «толковини», мізійці, болгари, християнство, «Тоурси», дунайські руги, аріанство, глаголичне письмо.

У попередній статті<sup>1</sup> ми дійшли висновку, що «руські письмена», про які йдеться в Житті Костянтина (далі — ЖК), були слов'янським письмом, письмом давніх русів, і що під «руськими письменами» слід розуміти глаголичне письмо<sup>2</sup>. Постає закономірне питання, чому в давнину глаголичне письмо отримало назву «руське письмо».

Приступаючи до з'ясування цього питання, слід віддати належне проникливості О. І. Соболевського, який писав М. К. Нікольському про його працю, присвячену «руським письменам»: «...біда в тому, що слова *русьскъ* і *Русь* протягом усього домонгольського періоду в різних місцях Європи мали різне значення»<sup>3</sup>. Як зауважує І. І. Огієнко, проблему «руських письмен» можна було б розв'язати остаточно, коли б знати, як розуміли слово «руський» у середині IX ст.<sup>4</sup>

Раніше ми багато часу присвятили дослідженню походження назв *Русь* і *варяги*<sup>5</sup> (результат дослідження — монографія і 7 статей). Наше розуміння цього питання дуже відрізняється від загальноприйнятого, особливо від загальноприйнятого в XIX–XX ст. Прийнято було вважати, що руси до IX ст. — це тільки нормани, скандинави, що варяги — теж нормани, скандинави, відповідно й варягори — це нормани, скандинави. Як зазначає І. І. Огієнко (1927 р.), «в науці панує думка, що

<sup>1</sup> Скляренко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа. 1 // Мовознавство. — 2014. — № 2. — С. 3–14.

<sup>2</sup> Там же. — С. 11–14.

<sup>3</sup> Архив АН СССР (Ленинградское отделение), ф. 247, оп. 3, д. 76, л. 37.

<sup>4</sup> Огієнко І. І. «Руські» переклади в Херсонесі в 860 році // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 359.

<sup>5</sup> Скляренко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. — К., 2006. — 119 с.

Русь заснували варяги (нормани), що Русь — це нормани, що руський — це норманський»<sup>6</sup>. Те ж саме говорить і М. К. Нікольський (1928 р.): «Усім відомо, що в IX столітті “Русь” або “Рось” як візантійці, так і наша Повість временних літ називали варягів»<sup>7</sup>. Таких поглядів, зрозуміло, дотримувалися і всі прибічники варягоруської теорії в трактуванні «русських письмен» у ЖК.

Думку про існування іншої Русі (крім варязької і Київської), яку називають Чорноморською, Азовсько-Чорноморською або Чорноморсько-Азовською, висловлювали багато дослідників<sup>8</sup>, однак на неї мало хто зважав. Навіть такий глибокий дослідник, як Г. А. Ільїнський, дуже скептично поставився до цієї думки. У 1924 р. він писав: «Проте вся теорія тмутороканської русько-слов'янської держави, яка була незалежною від Києва вже в IX ст. і чинила напади не тільки на південний берег Криму, але й на самий Царград (як, напр., у 860 р.), являє собою лиш один “zamek na lodzie”»<sup>9</sup> (п. zamek na lodzie «химера»). Академік О. О. Шахматов не заперечує існування в VIII–IX ст. південноприморської Русі, але, будучи прихильником норманської теорії, розглядає цю Русь як норманську, характеризуючи її таким чином: «Русь — це ті ж нормани, ті ж скандинави; русь — це найдавніший шар варягів, перші вихідці із Скандинавії, які осіли на півдні Русі раніше, ніж нащадки їхні почали осідати на менш привабливій, лісистій і болотистій слов'янській півночі»<sup>10</sup>. Разом з тим дуже талановитий історик В. О. Пархоменко (його працю «Начало христианства Руси» Г. А. Ільїнський назвав талановитою<sup>11</sup>) не сумнівається, що Костянтин під час своєї місії в Хазарію «не міг не зустрітися з тмутороканськими русами»<sup>12</sup>, один з яких виявився власником Євангелія і Псалтиря, перекладених «на мову південноприморської, близької за місцем проживання до Херсонесу Русі»<sup>13</sup>, яка на цей час уже встигла трохи християнізуватися.

У напій монографії і статтях викладено нову концепцію походження назви Русь. Цю концепцію можна назвати варязькою, але аж ніяк не скандинавською. На наш погляд, новгородці, не змігши уладнати суперечки між місцевими претендентами на владу, не зумівши налагодити власне управління, звернулися за допомогою до варягів-слов'ян (прибалтійських слов'ян), зокрема до варягів-ругів (слов'ян острова Рюген), які називалися ще рутенами або русами. Назва *рутени* (*руси*) на означення ругів походить від *rutheni* — назви одного з кельтських племен<sup>14</sup>. Справа в тому, що після завоювання Галлії Юлієм Цезарем кельти-рутени (тобто галли з кельтського племені *rutheni*) залишили Галлію і пішли до Дунаю в Норік, а згодом — на землі інших народів (ідеться, звичайно, про військову дружину кельтів-рутенів). Спираючись на цілий ряд фактів, ми висловили припущення, що ке-

<sup>6</sup> Огієнко І. І. Зазнач. праця. — С. 359.

<sup>7</sup> Нікольський Н. К вопросу о русских письменах, упоминаемых в Житии Константина Философа // Изв. по рус. яз. и словесности АН СССР. 1928. — Ленинград, 1928. — Т. 1. Кн. 1. — С. 16.

<sup>8</sup> Иловыйский Д. Разыскания о начале Руси. — 2-е изд. — М., 1882. — С. 33, 56, 150; Багалеи Д. И. Русская история. — М., 1914. — Т. 1. — С. 174; Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь». — М., 1914. — С. 12; Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). — Ленинград 1924. — С. 51.

<sup>9</sup> Ильинский Г. Один эпизод из корсунского периода жизни Константина Философа. — Slavia. — Praha, 1924. — Roč. 3. Seš. 1. — S. 52.

<sup>10</sup> Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 325.

<sup>11</sup> Ильинский Г. Зазнач. праця. — С. 52.

<sup>12</sup> Пархоменко В. Начало христианства Руси : Очерк по истории Руси IX — X вв. — Полтава, 1913. — С. 52.

<sup>13</sup> Там же. — С. 54–55.

<sup>14</sup> Скляренко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження. — С. 12–21.

льти-рутени під час свого походу на північ (через землі західних слов'ян) дійшли до Балтійського моря та острова Рюген<sup>15</sup>. Відомий польський учений Лешек Мопшинський, дослідник дохристиянської релігії слов'ян, теж схильний вважати, що кельтські впливи сягали острова Рюген<sup>16</sup>. Прийшовши на острів Рюген, кельти-рутени, будучи прекрасними воїнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, стали професійним військом острова. І хоча з часом вони злилися зі слов'янським населенням, перейнявши їхню мову, професійних воїнів острова Рюген продовжували називати рутенами (русами, руссю). Згодом цю назву було перенесено на все населення острова<sup>17</sup>, а іноді — на всіх прибалтійських слов'ян.

Крім варягів-русів (слов'ян острова Рюген), до яких новгородці звернулися за допомогою, у IX–X ст., за свідченнями візантійських і східних джерел, існували також азовсько-чорноморські руси, які встигли голосно заявити про себе ще до запрошення новгородцями варягів-русів на княжіння. У давнину Чорне море було назване Руським саме на честь азовсько-чорноморських русів (вони домінували на ньому), а не на честь віддалених від моря київських русів. Азовсько-чорноморські руси тісно пов'язані з антами. У зв'язку з вторгненням у землі антів волохів, під якими ми розуміємо франків, анти залишили свою дунайську батьківщину і переселилися в Причорномор'я та Приазов'я. Разом з ними переселилася і частина кельтів-рутенів (вихідців з Норіку), які стали професійним військом антів, у зв'язку з чим анти набули нового імені — *руси*. Азовсько-чорноморські руси підтримували тісні зв'язки (торгували, здійснювали спільні військові походи) із своїми співвітчизниками з острова Рюген (варягами-русами) спочатку через Балтійсько-волзько-донський шлях, а згодом через Дніпровський шлях (шлях «з варяг у греки») <sup>18</sup>. Існують незаперечні докази того, що на початку VII ст. руси в азовсько-чорноморському регіоні вже були: вони брали участь в облозі Константинополя в 626 р.<sup>19</sup>

Ми вважаємо, що етнонім *русини* на означення жителів Прикарпаття та Закарпаття з'явився раніше від назви держави *Русь* і походить безпосередньо від назви кельтського (галльського) племені *rutheni*. Походження етноніма *русини* перебуває в тісному зв'язку з походженням назви *Галичина*, утвореної від ойконіма *Галич*, який виводиться нами від етноніма *галли*. У зв'язку з цим ми висловили припущення, що велика група кельтів-рутенів, покинувши Норік, пішла на північ (через землі західних слов'ян) і дійшла до Прикарпаття, де частина кельтів-рутенів залишилася на осідок (прикарпатські і закарпатські русини), а інша частина продовжила рух на північ і дійшла до Балтійського моря та острова Рюген (варяги-руси)<sup>20</sup>. І. Херманн теж вважає, що кельти прийшли в Прибалтику з Прикарпаття<sup>21</sup>.

Слід підкреслити, що в наших публікаціях про походження назви *Русь* говориться лише про тих кельтів-рутенів, які мали стосунок до держави Київська Русь, а тим більше — відіграли певну роль в етнічному формуванні українців. Отже, ми розрізняємо чотири різновиди русів (русинів): варяги-руси (острів Рю-

<sup>15</sup> Там же. — С. 17–19.

<sup>16</sup> Moszyński L. Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft — Köln ; Weimar ; Wien, 1992. — S. 50.

<sup>17</sup> Скляренко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження. — С. 18–19.

<sup>18</sup> Там же. — С. 21–45.

<sup>19</sup> Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 6 // Мовознавство. — 2011. — № 3. — С. 17–20.

<sup>20</sup> Там же. — С. 21–25.

<sup>21</sup> Herrmann J. Zu den kulturgeschichtlichen Wurzeln und zur historischen Rolle nordwestslawischer Tempel des frühen Mittelalters // Slovenská archeológia. — Bratislava, 1978. — Roč. 26. Číslo 1. — S. 26.

ген), азовсько-чорноморські руси (Приазов'я та Причорномор'я), прикарпатські і закарпатські русини (Прикарпаття та Закарпаття) і, звичайно, київські руси (Середня Наддніпрянина). Останні отримали назву *руси* від азовсько-чорноморських русів, а не від варягів-русів, як думає літописець Нестор.

Таким чином, О. І. Соболевський мав цілковиту рацію, коли писав, що назва *Русь* у домонгольський період у різних місцях Європи вживалася з різним значенням (див. вище). Чотири значення цієї назви ми виділяємо лише стосовно однієї держави — Київської Русі. Можна було б ще багато говорити про кельти-рутенів, які опинилися на землях інших народів Європи — теперішніх Австрії, Угорщини, Німеччини, Чехії, Польщі та інших держав. Такою була доля цього славного і хороброго кельтського племені: замість того, щоб створити свою власну державу, кельти-рутени розсіялися по багатьох народах, перейнявши їхню мову. Тому твердження цілого ряду дослідників, що в IX ст. назва *Русь* мала лише одне якесь значення і відповідно треба розуміти й «руські письмена» в ЖК, не мають належних підстав. Зокрема, Ф. Міклошич зазначає, що в IX ст. русами (рось) називали лише германських варягів, але ніколи — слов'ян<sup>22</sup>. Це саме, по суті, говорить і Я. Отрембський: іменем 'Рѡс греки називали не слов'ян, а варягів-норманів<sup>23</sup>. Е. Георгієв же вважає, що іменем 'Рѡс греки називали східних слов'ян, а не який-небудь інший народ, тому «роське» письмо Євангелія і Псалтиря, знайдених Костянтином у Херсонесі, було письмом східних слов'ян<sup>24</sup>. П. Я. Черних теж переконаний, «що слова *Русь* і *руський* у IX і тим більше в X ст., коли було складено Житіє (ЖК. — В. С.), уживалися тільки зі значенням «східне слов'янство», «східнослов'янський»<sup>25</sup>. Такий же категоричний і М. Брайчевський: «Ніякої іншої Русі, крім слов'янської (України), Візантія в середині IX ст. не знала»<sup>26</sup>. На думку Т. А. Іванової, сумніви в тому, що «роси» — це східні слов'яни, «були, є і будуть»<sup>27</sup>.

Розрізняючи в IX ст. чотири різновиди русів (з тих, що мали стосунок до держави Київська Русь), ми нижче розглянемо, якому з них міг належати знайдений Костянтином у Херсонесі переклад Євангелія і Псалтиря руською мовою (роусьскими писмены писано). Насамперед розглянемо питання, чи міг належати згаданий переклад варягам-русам (з острова Рюген).

І. На наше глибоке переконання, назва *варяг* — слов'янського походження, а не скандинавського. Ця назва виникла в середовищі прибалтійських слов'ян (*wařagъ*) і первісно означала «той, хто перебуває в охороні». Вона утворена за допомогою суфікса -агъ від іменника *wař* «охорона, захист»<sup>28</sup>. П. Я. Черних теж вважає, що друс. *варягъ* є слов'янським словом, але розглядає його як утворення від дієслова *варити* «берегти, захищати» за допомогою суфікса -ягъ (з -егъ) і встановлює первісне значення іменника — «захисник»<sup>29</sup>. Як уже зазначалося, кельти-рутени, залипивши Галлію, а згодом — Норік, дійшли до Балтій-

<sup>22</sup> Dümmler E., Miklosich F. Die Legende vom heiligen Cyrillus. — Wien, 1870. — S. 47.

<sup>23</sup> Otrebski J. Noch einmal über Rusъ // Die Welt der Slaven. — Wiesbaden, 1966. — Bd 11. H. 1–2. — S. 222.

<sup>24</sup> Георгиев Е. За началото на българската и славянската писменост // Език и литература. — София, 1966. — Год. 21. Кн. 1. — С. 62.

<sup>25</sup> Черных П. Я. Происхождение русского литературного языка и письма. — М., 1950. — С. 9–10.

<sup>26</sup> Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. — К., 2007. — С. 125.

<sup>27</sup> Иванова Т. А. Еще раз о «русских письменах» (К 1100-летию со дня смерти Константина-Кирилла) // Сов. славяноведение. — 1969. — № 4. — С. 73.

<sup>28</sup> Складенко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. — С. 98–112.

<sup>29</sup> Черных П. Я. Этимологические заметки: Варяг // Науч. докл. высш. шк.: Филол. науки. — М., 1958. — № 1. — С. 33–36.

ського моря та острова Рюген. Будучи прекрасними воїнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, вони стали своєрідною військовою кастою на острові, професійним військом острова Рюген<sup>30</sup>. Кельти-рутени (русь, руси) стали охоронцями острова, захисниками його від нападу ворогів (насамперед данців), і через це місцеве населення (слов'яни) назвало їх варягами, тобто охоронцями, захисниками.

У Балтійському регіоні варяги (охоронці, захисники) існували не тільки на острові Рюген, а й на всьому слов'янському узбережжі Балтійського моря. Варяги, які охороняли слов'янське Помор'я (прибалтійських слов'ян), були переважно слов'янами, і ця назва (*варяги*) іноді переносилася на всіх прибалтійських слов'ян. Варяги, які охороняли острів Рюген, були за походженням кельтами-рутенами, а тому ці варяги, на відміну від попередніх, називалися *варяги-русь* (*варяги-руси*), або просто *русь* (*руси*), і ця назва (*русь, руси*) часто переносилася на все населення острова Рюген<sup>31</sup>. Слід зазначити, що жителі острова Рюген часто називалися ще ругами. Дехто з дослідників говорить навіть про спорідненість назв *руги* і *руси* (щодо жителів острова Рюген)<sup>32</sup>, проте близькість назв тут випадкова. Руги (германське плем'я) населяли острів Рюген у давнину (Тацит згадує ругів у «Германії»), з часом вони залишили острів. На острів прийшли слов'яни і кельти-рутени (русь, руси). Однак давні автори, дотримуючись загальноєвропейського правила перенесення назв старих народів на нові (його ще називають принципом географічної спадковості)<sup>33</sup>, часто називають русів острова Рюген ругами.

Уживання назв *варяги* і *русь* у «Повісті временних літ» (під 862 р., де повідомляється, що словени, кривичі, чудь і весь звернулися, запрошуючи на княжіння, до варягів, до русі) не суперечить викладеній вище концепції: «И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тѣи варязи русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, анѣглыне, друзии гѣте, тако и си»<sup>34</sup> («І пішли за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото інші зветься свєями, а інші — норманами, англянами, інші — готами, отак і ці»). У наведеній цитаті «к руси», безперечно, є уточненням до «къ варягомъ», уточнюється, до яких саме варягів звернулися новгородці. Іноді дослідники стверджують, що літописець між варягами і руссю ставить знак рівності<sup>35</sup>. Це не так. «Варяги» — поняття ширше, ніж «русь». Подальший текст наведеної цитати дослідники звичайно розуміють так: ті варяги, до яких звернулися словени, кривичі, чудь і весь, звалися руссю подібно до того, як інші варяги зветься шведами («свєие»), норвежцями («урмане»), англянами (мається на увазі данське плем'я англів), готами (жителями острова Готланд у Балтійському морі). Проте чи правомірно тут назву *варяги* поширювати на шведів, норвежців, англянів і готів? Адже в наведеному тексті ні разу не вжито словосполучення *друзии варязи*, хоча тричі вжито *друзии*. Що назва *варяги* стосується русі — це однозначно. Що існували й інші варяги, крім русі, — це також безперечно (випливає з фрази «Сице бо ся зваху тѣи варязи русь»), але слово *друзии*

<sup>30</sup> Склярєнко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження. — С. 16–19.

<sup>31</sup> Там же. — С. 103.

<sup>32</sup> Див.: Склярєнко В. Г. Походження назви *русь*. 6 // Мовознавство. — 2011. — № 3. — С. 21.

<sup>33</sup> Детальніше про це правило див.: там же. — С. 20–21.

<sup>34</sup> Повесть временных лет. — М. ; Ленинград, 1950. — Ч. 1. — С. 18 (сер. «Лит. памятники»).

<sup>35</sup> Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля» // Советская этнография : Сб. статей. — М. ; Ленинград, 1947. — 6–7. — С. 67.

не обов'язково має означати «інші варяги», воно, виступаючи тут в значенні іменника, може означати (і, на наш погляд, означає) «інші народи». Постає питання, кого ж автор Початкового літопису називає варягами (крім, звичайно, русі). Відповідь на це питання дає етнографічна частина літопису, у якій не згадуються прибалтійські (поморські) слов'яни, а на території, яку вони займали, поміщені варяги: «По сему же морю (Варяжьскому. — В. С.) сѣдять варязи сѣмо ко вѣстоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять къ западу до землѣ Агнянски и до Волошьски»<sup>36</sup> (під Агнянською землею ми розуміємо землю данського племені англів, а під Волоською землею — Франкську державу, оскільки *анъгляне* — це данське плем'я англів, а літописні *волохи* — це франки). Розпросторюватися від сходу до заходу можуть, зрозуміло, лише південні береги Балтійського моря. Ю. І. Венелін одним з перших здогадався, що «Нестор тут показує пальцем на Балтійську Славонію»<sup>37</sup>, що «Нестор розумів балтійських слов'ян під іменем варягів»<sup>38</sup>. Цю думку висловлюють і деякі сучасні дослідники: «... на Русі якийсь час під “варягами” розумілося все населення слов'яномовного Помор'я»<sup>39</sup>, «Усе вказує на те, що варяги — це і є добре відоме літописцю південнобалтійське слов'янство, яке через свій різноманітний етнополітичний склад і об'єднується одним спільним етнонімом *варяги*»<sup>40</sup>. Отже, є вагомі підстави вважати, що автор Початкового літопису варягами називає прибалтійських (поморських) слов'ян. Вище ми зазначали, що назва *варяги* «ті, що охороняли слов'янське узбережжя Балтійського моря» іноді поширювалася на всіх прибалтійських слов'ян. І саме це ми спостерігаємо в етнографічній частині «Повісті временних літ». Автор Початкового літопису, намагаючись пояснити назву *русь* у Київській державі, думає, що ця назва поширилася в Київській державі від варягів (охоронців, захисників прибалтійських слов'ян), які називалися руссю (варягів острова Рюген) і яких новгородці запросили на княжіння: «от варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене»<sup>41</sup> («од варягів прозвалися руссю, а спершу були словени», переклад у цьому місці літопису слова *словене* як «слов'яни»<sup>42</sup> ми вважаємо неправильним). Проте це не так. Хоча новгородці і запросили варягів-русів на княжіння, і ті прибули в Новгородську землю, однак Новгородська земля за давніх часів Руссю не називалася<sup>43</sup>. У такому разі слід визнати, що варяги-руси, які прибули в Новгородську землю на запрошення новгородців, не мають ніякого стосунку до «руських письмен», згаданих у ЖК. Тим більше, що в середині IX ст. варяги-руси залишалися стійкими язичниками.

II. Як зазначено вище (див. с. 5), на початку VII ст. руси в азовсько-чорноморському регіоні вже були. Підстави для такого твердження дає давня візантійська повість про напад персів і їхніх союзників — скіфів на Царград (Константинополь) у 626 році, написана в VII ст. сучасником і очевидцем подій Феодором

<sup>36</sup> Повість временных лет. — С. 10.

<sup>37</sup> Венелін Ю. І. [О происхождении славян вообще и руссов в особенности] // Сб. Рус. ист. о-ва. — М., 2003. — Т. 8 (156). Антиномизм. — С. 67.

<sup>38</sup> Там же.

<sup>39</sup> Кузьмин А. Г. «Варяги» и «Русь» на Балтийском море // Вопр. истории. — М., 1970. — № 10. — С. 37.

<sup>40</sup> Сахаров А. Н. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности // Сб. Рус. ист. о-ва. — М., 2003. — Т. 8 (156). Антиномизм. — С. 16.

<sup>41</sup> Повість временных лет. — С. 23.

<sup>42</sup> Там же. — С. 219.

<sup>43</sup> Огієнко І. І. Знач. праця. — С. 367; Скляренко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження. — С. 8.

Сінкеллом<sup>44</sup>. Ця повість була перекладена з грецького оригіналу на старослов'янську і старогрузинську мови. Старослов'янський переклад відомий за старослов'янськими рукописами XV–XVII ст.<sup>45</sup> Старогрузинський переклад, здійснений 1042 р. Георгієм Мтацмінделі на Афоні, називається «Облога Константинополя скіфами, які є руськими»<sup>46</sup>. Уже з наведеної назви повісті стає зрозумілим, що скіфами в повісті названо русів.

Слід зазначити, що русів називали скіфами (а також тавроскіфами і таврами) багато візантійських авторів (Лев Диякон, Михаїл Пселл, Іоанн Скилиця / Георгій Кедрін, Іоанн Зонара, Анна Комніна та ін.). Так, наприклад, Лев Диякон у своїй праці «Історія» воїнів Святослава називає 24 рази русами, 63 рази скіфами, 21 раз тавроскіфами, 9 разів таврами. Константинопольський патріарх Фотій, який був свідком нападу русів на Царград у 860 р., теж називає русів народом скіфським<sup>47</sup>.

Називаючи азовсько-чорноморських русів скіфами, візантійські автори дотримувалися простого правила: новий народ (а руси були новим народом в азовсько-чорноморському регіоні) слід називати не його іменем, а іменем того народу, який раніше проживав на цій території і встиг про себе заявити. Цього правила (правила перенесення назв старих народів на нові, його ще називають принципом географічної спадковості) дотримувалися не тільки візантійські автори, а й, за словами О. М. Трубачова, «книжники всієї культурної Європи того часу — від франкського Заходу до візантійського Сходу»<sup>48</sup>.

І саме від азовсько-чорноморських русів, які прославилися своїми походами на Константинополь (626 р., 860 р., 907 р., 911 р., 941 р.), на Сурож (перша чверть IX ст.), на Амастриду (близько 842 р.), на честь яких Чорне море в давнину було назване Руським, назва *русь* (*руси*) поширилася спочатку на воїнів Київської держави, які, до речі, постійно брали участь у військових походах азовсько-чорноморських русів, а згодом і на саму Київську державу (Київська Русь).

Спираючись на повідомлення візантійського історика Лева Диякона, нами було встановлено, що в азовсько-чорноморських русів існувало два місця базування флоту — понизов'я Дніпра (Ахілловий Біг) і Кіммерійський Боспор<sup>49</sup>. Зрозуміло, що територія, на якій проживали азовсько-чорноморські руси в X ст., була прилеглою до місць базування флоту. Територію русів, прилеглу до понизов'їв (гирла) Дніпра, дослідники визначають як Чорноморську Русь<sup>50</sup>, а територію русів, прилеглу до Кіммерійського Боспору (на Таманському півострові) —

<sup>44</sup> Васильевский В. Авары, а не русские, Феодор, а не Георгий: Замечания на статью Х. М. Лопарева // Византийский временник.— СПб., 1896.— Т. 3. Вып. 1.— С. 90–92; Боровский Я. Е. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 114.

<sup>45</sup> Сказания о Цареграде по древним рукописям / Изд. под ред. В. Яковлева.— СПб., 1868.— С. 11–33; Описание церковнославянских и русских рукописных сборников Императорской публичной библиотеки / Сост. А. Ф. Бычковым.— СПб., 1882.— Ч. 1.— С. 73.

<sup>46</sup> Осада Константинополя скифами, кои суть русские, и поход императора Ираклия в Персию // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.— Тифлис, 1900.— Вып. 27.— С. 8–11; Сказание об осадах Константинополя персами, скифами-рускими (в 626 году) и арабами // Джанашвили М. Г. К материалам по истории и древностям Грузии и России: Заметки, переводы и комментарии.— Тифлис, 1912.— С. 114–144.

<sup>47</sup> Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия руссов на Константинополь // Христианское чтение.— СПб., 1882.— № 9–10.— С. 425.

<sup>48</sup> Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— М., 1993.— С. 40.

<sup>49</sup> Склярченко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження.— С. 27–28.

<sup>50</sup> Багалец Д. И. Русская история.— М., 1914.— Т. 1.— С. 172, 174–178.

як Таманську, Тмутороканську, Азовську, Приазовську, Азовсько-Кримську, Азовсько-Таврійську Русь<sup>51</sup> (згодом вона стала тмутороканським князівством Київської Русі). І немає абсолютно ніяких даних, які б свідчили, що на час місії Костянтина в Хазарію на тому чи на іншому місці осідку азовсько-чорноморських русів здійснювалися переклади християнських книг з грецької мови на руську. Малоімовірно видається навіть припущення В. Пархоменка, що Азовсько-Чорноморська Русь «на цей час уже встигла трохи християнізуватися»<sup>52</sup>. У такому разі слід визнати, що азовсько-чорноморські руси не мають безпосереднього стосунку до «руських письмен», згаданих у ЖК.

III. На Чорноморському узбережжі і в понизов'ях Дунаю існувала ще одна Русь — Дунайська<sup>53</sup>. Це та Русь, поближче до якої Святослав у X ст. збирався перенести центр держави. Поява тут русів пояснюється «розвалом держави Аттіли в V ст. і міграцією на цю територію частини ругів»<sup>54</sup> з дунайського Ругіланду (королівство ругів розміщалося на території Нижньої Австрії і Верхнього Норика), тобто русів — вихідців з острова Рюген. І саме стосовно цих русів є підстава думати, що вони займалися перекладацькою діяльністю, в усякому разі натяк на це існує в давніх джерелах. Міститься він у «Повісті временних літ» під 907 роком при переліку племен, які брали участь у поході Олега на Візантію: «Иде Олегъ на Греky ... поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины»<sup>55</sup>. Отже, у «Повісті временних літ» «толковинами» названо тиверців. О. О. Потебня дійшов висновку, що слово *толковины* утворене від дієслова *толковати* «пояснювати, тлумачити» і в літописі «може означати тільки “пояснення, тлумачення (рос. толкование)”»<sup>56</sup>. Погоджуючись з О. О. Потебнею, що іменник *толковины* походить від дієслова *толковати* «пояснювати, тлумачити», ми, однак, вважаємо, що первісним значенням іменника, досить пізнього (не праслов'янського) за походженням, було «тлумачі, товмачі, перекладачі», а не «пояснення, тлумачення», як думає О. О. Потебня. Коли б цей іменник мав праслов'янське походження, то первісне його значення, безперечно, було б «пояснення, тлумачення», але на час написання «Повісті временних літ» первісне значення іменника — значення предметної дії все одно вже зазнало б конкретизації: «пояснення, тлумачення» → «ті, що пояснюють, тлумачать: тлумачі, товмачі, перекладачі». О. І. Соболевський виявив, що у Ф. Скорини теж наявне слово *толковины*, і означає воно — «перекладачі»<sup>57</sup>.

<sup>51</sup> Ламбин Н. О Тмутараканской Руси // Журн. М-ва нар. просвещения. — СПб., 1874. — Ч. 171. Январь. — С. 69–70; Иловайский Д. Значач. праця. — С. 54, 150; Падалка Л. В Происхождение и значение имени «Русь». — М., 1914. — С. 12; Полонская Н. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журн. М-ва нар. просвещения. — СПб., 1917. — Ч. 71. Сентябрь. — С. 51, 58, 78; Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). — С. 51.

<sup>52</sup> Пархоменко В. Начало христианства Руси : Очерк по истории Руси IX–X вв. — С. 55.

<sup>53</sup> Кузьмин А. Г. Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Руси. — М., 1987. — С. 30; Кузьмин А. Г. Два вида русов в юго-восточной Прибалтике // Сб. Рус. ист. о-ва. — М., 2003. — Т. 8 (156). Антиномизм. — С. 192.

<sup>54</sup> Кузьмин А. Г. Два вида русов в юго-восточной Прибалтике. — С. 193.

<sup>55</sup> Повесть временных лет. — С. 23.

<sup>56</sup> Потебня А. А. I. Слово о полку Игореве : Текст и примеч. с доп. из черновых рукописей «О Задонщине». II. Объяснение малорус. песни XVI века. — 2-е изд. — Х., 1914. — С. 90.

<sup>57</sup> Соболевский А. Κοιλιγγοι и Ταλμάτζιοι. По поводу статьи Неймана в Byzantinische Zeitschrift, III (1894) // Византийский временник. — СПб., 1894. — Т. 1. — С. 461.

Деякі дослідники, в основному історики (П. Голубовський, П. М. Батюшков, В. В. Мавродін, Б. О. Рибakov, Г. Б. Федоров, М. В. Левченко та ін.) для слова *толковины* з Початкового літопису встановлюють значення «союзники», трактуючи тиверців як союзників Олега під час його походу на Візантію в 907 р.<sup>58</sup>

Трактування слова *толковины* з Початкового літопису як «перекладачі» поділяє значна частина дослідників, як правило, мовознавців<sup>59</sup>. Більше того, В. М. Істрин упевнений, що в давній Русі «був навіть якби особливий клас перекладачів — тиверці, про яких літописець говорить, що вони “суть тльковины”»<sup>60</sup>. І хоча В. М. Перетц таке пояснення вважає «за силуване й штучне»<sup>61</sup>, думка В. М. Істрина з цього питання дуже важлива, оскільки він багато уваги приділив дослідженню давньоруських перекладів, зокрема перекладу хроніки Георгія Амартола, здійсненому на Русі в середині XI ст.<sup>62</sup> Вважається, що «толковинами» називалося плем'я, яке володіло двома мовами, і, отже, представники якого могли бути перекладачами при різномовних контактах<sup>63</sup>. У зв'язку з цим постає питання — якими мовами володіли тиверці? У цьому плані О. С. Стрижак міркує так: «Що тиверці були *толковинами* саме 907 р., коли Олег “іде ... на Грекы”, можливо, свідчить про те, що представники цього племені знали, крім слов'янської (давньоруської), також і грецьку мову»<sup>64</sup>. Загалом можна погодитися з дослідником, що тиверці знали грецьку мову, але такий висновок випливає не з того, що тиверці брали участь у поході «на Грекы», а з того, що тиверці, перебуваючи в басейні Дністра (між Прутом і Дністром), територіально були дуже близькими до греків, можливо навіть проживали разом з греками (на землях тиверців біля Дністра, за свідченням Константина Багрянородного, існували запустілі міста, у яких, за переказом, колись жили ромеї<sup>65</sup>, тобто греки, візантійці).

О. І. Соболевський схильний думати, що грецька назва *Ταλμάτσιοι* або *Ταυλμάτσιοι* (букв. «перекладачі») на означення найманців, що служили разом з тавроскіфами у візантійському флоті, яку двічі наводить Константин Багрянородний, стосується племені тиверців («толковинъ» Початкового літопису)<sup>66</sup>.

Територія тиверців межувала на півдні й південному заході з болгарськими землями. Як зазначає Б. Д. Греков, у далекому минулому, за імператора Траяна (101–107 рр. н. е.), ця територія, потрапивши під владу Римської імперії, «ввій-

<sup>58</sup> Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южно-русских степей IX–XIII вв.— К., 1884.— С. 74; Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание.— СПб., 1892.— С. 27; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства.— Ленинград, 1945.— С. 87; Федоров Г. Б. Тиверцы // Вестн. древ. истории.— М., 1952.— № 2.— С. 253; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 197; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.— М., 1982.— С. 353.

<sup>59</sup> Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка.— Пг., 1916.— Ч. 1. Исторический процесс образования русских племен и наречий.— С. 98; Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— Пг., 1919.— С. 32; Повесть временных лет / Пер. Д. С. Лихачева.— М.; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— С. 220; Стрижак О. С. Тиверці (таємниче літописне плем'я) // Мовознавство.— 1969.— № 4.— С. 49–50; Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.— К., 1988.— С. 63–64.

<sup>60</sup> Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: Текст, исследование и словарь.— Пг., 1922.— Т. 2.— С. 246.

<sup>61</sup> Перетц В. Слово о полку Игоревім: Пам'ятка феодал. України–Руси XII в. Вступ. Текст. Коментар.— К., 1926.— С. 249.

<sup>62</sup> Истрин В. М. Значач. праця.— С. 243.

<sup>63</sup> Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка.— С. 98; Стрижак О. С. Значач. праця.— С. 49–50; Півторак Г. П. Значач. праця.— С. 63–64.

<sup>64</sup> Стрижак О. С. Значач. праця.— С. 50.

<sup>65</sup> Константин Багрянородный. Об управлении империей.— 2-е изд.— М., 1991.— С. 157.

<sup>66</sup> Соболевский А. Κουλλίγγουι и Ταλμάτσιοι.— С. 461.

шла до складу задунайської Нижньої Мізії»<sup>67</sup>. Наведений факт (входження території тиверців у далекому минулому до складу задунайської Нижньої Мізії) дозволяє висунути припущення, що давні тиверці були болгарами, оскільки давні мізіяці — це болгари. Візантійські історики дуже часто називали болгар мізіяцями (наприклад, Нікіта Хоніат) або мисянами (наприклад, Лев Диякон), мотивуючи це тим, що «Болгарія становила в давнину одне володіння з Мізією»<sup>68</sup>, що болгари населяли «країну давніх мисян»<sup>69</sup>.

Чеський учений Томашек у своїй ґрунтовній рецензії на працю німецького історика Р. Реслера «*Römānische Studien*»<sup>70</sup> (рецензія надрукована в ж. *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*.— Wien, 1872.— S. 141–157) зазначає, що для давнього часу немає ніяких підстав відділяти слов'янське населення, яке знаходилося на лівому березі Дунаю і в області річки Тиси, від тієї великої слов'янської маси, яка перебувала на правому березі Дунаю і пізніше назвала себе болгарами, тобто всупереч Р. Реслеру, який вважає, що слов'янське населення на дакійській землі з VI століття і навіть раніше було руським, Томашек переконаний, що болгари домінували і на півночі від Дунаю<sup>71</sup>. Відразу зазначимо, що, на наш погляд, мають рацію обидва дослідники: населення лівого берега Дунаю, тобто колишньої Дакії (власне йдеться про тиверців), складалося в основному з болгар (переважна більшість) і східних слов'ян, але і ті і ті називалися русами, тому що професійним військом у них були чорноморські руси (за походженням — кельти-рутени, базувалися у понизов'ях Дунаю), а назва професійних воїнів згодом перейшла на все населення, і болгари теж отримали назву *руси*. Таке перенесення назви траплялося досить часто. Згадаймо, що прибалтійські слов'яни отримали назву *варяги* від своїх професійних воїнів — варягів (див. с. 7–8), слов'яни острова Рюген отримали назву *руси* від своїх професійних воїнів — русів (див. с. 5), дніпровське плем'я полян також набуло назви *руси* від своїх професійних воїнів — русів, і всі жителі Київської держави стали русами, а держава — Руссю теж від своїх професійних воїнів — русів (а професійні воїни полян і всієї Київської держави отримали назву *руси* від русів Азовсько-Чорноморської Русі).

Д. І. Іловайський вважає, що не тільки плем'я тиверців, а й плем'я уличів було болгарським племенем. «Зближуючи різні вісті,— пише вчений,— приходимо до того висновку, що згадувані нашим Початковим літописом найпівденніші слов'янські племена, які сиділи по Дністру до Дунаю до самого моря, — уличі і тиверці, були саме племенами болгарськими»<sup>72</sup>.

О. І. Соболевський зазначає, що колись на території Бессарабії та Молдавії існували болгарські говори, а між ними й українськими говорами Галичини «були перехідні говори»<sup>73</sup>. Ці перехідні говори відбиті, на його думку, принаймні в двох рукописах XIII ст.: у Галицькому Євангелії 1283 р. (руському за більшістю мовних рис, але з домішкою середньоболгарських або взагалі південнослов'янських мовних рис) і в Євангелії XIII ст. Народної бібліотеки в Софії

<sup>67</sup> Греков Б. Д. Избранные труды.— М., 1959.— Т. 2.— С. 310–311.

<sup>68</sup> Никита Хоният. История.— СПб., 1862.— Т. 2.— С. 477.

<sup>69</sup> Лев Диякон. История / Пер. М. М. Копыленко.— М., 1988.— С. 187. Примеч. 1 к кн. 5.

<sup>70</sup> Roesler R. *Römānische Studien*.— Leipzig, 1871.

<sup>71</sup> Див.: Васильевский В. Г. Русские на Дунае в XI веке // Труды В. Г. Васильевского.— СПб., 1908.— Т. 1.— С. 124–129; Греков Б. Д. Знач. праця.— С. 496–497.

<sup>72</sup> Иловайский Д. И. Знач. праця.— С. 285.

<sup>73</sup> Соболевский А. Русские говоры и польский язык // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1911.— Т. 66.— С. 403.

(середньоболгарському, але з домішкою руських мовних рис)<sup>74</sup>. Л. А. Булаховський сумнівається в тому, що ці говірки можна називати перехідними у звичайному розумінні слова, «скоріше, вони належали тільки до типу «мішаних», тобто з тими строкатими відношеннями мовних елементів, які створюються внаслідок уже порівняно пізнього сходження і сплавлення між собою говірок близькоспоріднених мов»<sup>75</sup>. На наш погляд, зроблене Л. А. Булаховським уточнення (існували не перехідні «русько-болгарські» говірки, а змішані русько-болгарські говірки) є дуже слушним.

Існують і прямі свідчення того, що в містах тиверців проживали болгари. Так, арабський географ Абульфеда, точніше Абу-л-Фіда (писав на початку XIV ст.), описуючи місто Аккерман (Білгород-Дністровський), зазначає: «Аккерман — місто болгар і турків... Воно невелике і знаходиться на березі Чорного моря, на захід від Сару-Кермана... Недалеко від міста ріка Дністер, впадає в море...»<sup>76</sup>, «Сару-Керман — невелике місто країни болгар і турків; воно знаходиться на схід від Аккермана, але не таке значне»<sup>77</sup> (очевидно, Сару-Керман — це Кара-Керман, букв. «Чорне місто»). І *Бѣлгородъ*, і *Чернь* входять до «Списку міст руських, дальніх і ближніх», який зберігся у Воскресенському літопису («А се имена градомъ всѣмъ Русскимъ, далнимъ и ближнимъ») <sup>78</sup>. З приводу інформації Абу-л-Фіди про Аккерман коментатор тексту зазначає, що «розміщуючи місто в межах країни “болгар і тюрків”, географ відобразив справжній стан речей»<sup>79</sup>. Наявність у минулому болгарських поселень на території сучасної Молдавії засвідчує молдавський літопис, виданий 1895 р. професором Богданом, де під 1486 р. читаємо: «бысть разбой съ Хроетомъ у Блъгарехъ на Сиретя»<sup>80</sup>.

На існування в деяких говорах південно-західного наріччя значної кількості особливостей, які мають аналогії в південнослов'янських мовах, зокрема в болгарській, дослідники вказували вже давно і неодноразово<sup>81</sup>. Чітке уявлення про територію поширення таких особливостей дає Карпатський діалектологічний атлас<sup>82</sup>, створений і опублікований Інститутом слов'янознавства АН СРСР. Як зазначає С. Б. Бернштейн, Атлас підтвердив старе припущення, що «закарпатські говори більше тяжіють до сербо-хорватської мови, тоді як у говорах Прикарпаття добре (багато) представлені елементи, які ріднять їх з болгарською мовою»<sup>83</sup>. Сербський дослідник І. Попович ще 1959 р. писав, що «дуже давній і цілком певний контакт південноруських говорів (тих, на основі яких пізніше

<sup>74</sup> Там же; *Соболевский А.* Две замечательные рукописи XIII века. // Чтения в Истор. о-ве Нестора летописца. — К., 1898. — Кн. 12. Отд. 2. Прибавления. — С. 3–11.

<sup>75</sup> *Булаховський Л. А.* Уваги до питання про відносини між давньоруськими південними («українськими») говірками і іншими слов'янськими // Наук. зап. Дніпропетр. ун-ту. — К., 1954. — Т. 47. 36. праця історико-філол. фак. (мовознавство). — Вип. 7. — С. 11.

<sup>76</sup> Див.: *Голубовский П. А.* Знач. праця. — С. 202.

<sup>77</sup> Див.: там же.

<sup>78</sup> *Летопись по Воскресенскому списку* // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1856. — Т. 7. — С. 240.

<sup>79</sup> *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.* — М., 2009. — Т. 3. Восточные источники. — С. 160. Примеч. 152.

<sup>80</sup> *Bogdan J.* Cronice inedite atinătoare de istoria Rominilor. — București, 1895. — S. 44.

<sup>81</sup> *Онишкевич М. Й.* Українсько-південнослов'янські мовні зв'язки за даними бойківського діалекту // Вісн. Львів. держ. ун-ту. Сер. філол. — Л., 1969. — Вип. 6. — С. 3–5.

<sup>82</sup> *Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П. и др.* Карпатский диалектологический атлас. — М., [1967]. — 271 с. + 212 карт.

<sup>83</sup> *Бернштейн С. Б.* Проблемы карпатского языкознания // Карпатская диалектология и ономастика. — М., 1972. — С. 9.

сформувалась українська мова) із сербськими (тобто штокавськими), а також і з болгарськимидесь на території старої Дакії... у дійсності все-таки мав місце»<sup>84</sup>.

Таким чином, літописні тиверці, на наш погляд, були болгарами, а не східними слов'янами, як прийнято вважати<sup>85</sup>, і володіли двома мовами — слов'янською, а саме болгарською, і грецькою.

Тепер нам стає зрозумілим, чому наведені Константином Багрянородним слов'янські назви дніпровських порогів («Ессупи», «Островунипрах», «Неасит», «Вулнипрах», «Веручи», «Напрези»<sup>86</sup>) не є східнослов'янськими, як можна було очікувати. У цих назвах відсутнє східнослов'янське повноголосся (замість східнослов'янського *порог* тут наявне слово *прах*, характерне для південнослов'янських мов, зокрема для болгарської), існують семантичні невідповідності (слово *неясить* у східних слов'ян означає не «пелікан», а рід сови, а в старослов'янській (староболгарській) мові — «пелікан»). Дослідники вже давно звернули увагу на такі невідповідності, але не змогли їх переконливо пояснити. В. Томсен одним з перших помітив, що форма слов'янських назв порогів, повідомлених Константином Багрянородним, «іноді виявляє вплив болгарського або так званого старослов'янського наріччя»<sup>87</sup>, і пояснює це тим, що старослов'янське наріччя було найвідомішим з усіх слов'янських діалектів при візантійському дворі<sup>88</sup>. О. О. Шахматов припускає, що той житель південної Русі, у якого Константин Багрянородний отримав відомості про дніпровські пороги, був книжником, знав старослов'янську мову і вживав у розмові з імператором «слова й імена не в руській, а в давньоболгарській їхній формі»<sup>89</sup>. З цього приводу буде доречним навести думки й деяких інших дослідників. «Що ж до слов'янських назв,— пише С. В. Юшков, — то не треба бути видатним знавцем старослов'янської мови, щоб зрозуміти, що слов'янські назви порогів — це не назви порогів, які давалися або могли даватися придніпровськими слов'янами, а були або болгарськими назвами, або назвами старослов'янської мови (що змушений, між іншим, визнати Томсен)»<sup>90</sup>. В. В. Мавродін не сумнівається в тому, що слов'янські назви дніпровським порогам були дані не східними слов'янами київських часів, а їхніми далекими предками антської пори, тієї пори, коли антські поселення досягали понизов'їв Дунаю і сусідили з південними слов'янами (болгарами)<sup>91</sup>. «Не випадково, — зауважує вчений, — деякі назви дніпровських порогів можуть бути пояснені мовою південних слов'ян — болгар»<sup>92</sup>. М. М. Тихомиров і М. В. Левченко припускають, що слов'янські назви дніпровських порогів у Константина Багрянородного були повідомлені йому якимось болгарином, що ходив для торгівлі в Русь<sup>93</sup>. Шведський дослідник К.-О. Фальк вважає, що інформатором у Константина Багрянородного був норманн, який, перебуваючи в південнослов'янському мовному оточенні і володіючи старослов'янською мовою, переказав ряд назв не в давньоруській, а в старослов'янській формі<sup>94</sup>.

<sup>84</sup> Попович І. Не помічена досі дуже важлива сербсько-українська ізоморфа // Мовознавство : Наук. зап. — К., 1959. — Т. 15. — С. 94.

<sup>85</sup> Стрижак О. С. Зазнач. праця. — С. 50.

<sup>86</sup> Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 47–48.

<sup>87</sup> Томсен В. Начало русского государства. — М., 1891. — С. 53–54.

<sup>88</sup> Там же. — С. 54.

<sup>89</sup> Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. — С. 81.

<sup>90</sup> Юшков С. В. До питання про походження русі // Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. — К., 1941. — Т. 1. — С. 145–146.

<sup>91</sup> Мавродін В. В. Зазнач. праця. — С. 58.

<sup>92</sup> Там же.

<sup>93</sup> Тихомиров М. Н. Зазнач. праця. — С. 76; Левченко М. В. Зазнач. праця. — С. 210.

<sup>94</sup> Falk K.-O. Dneprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porfyrogennetos' De administrando imperio. — Lund, 1951. — S. 115–116.

Проте слід зазначити, що на той час, коли Константин Багрянородний писав свій твір «Про управління імперією» (948–952 pp.), а тим більше тоді, коли він збирав матеріал до свого твору, старослов'янська мова ще знаходилася на стадії становлення, утвердження і не встигла достатньо поширитися серед східних слов'ян<sup>95</sup>. «Тому, — робить висновок О. І. Толкачов, — припущення про свідомі намагання вихідців з Київської Русі передавати східнослов'янські топонімічні назви засобами старослов'янської мови нам видаються позбавленими підстави»<sup>96</sup>. На думку О. І. Толкачова, наявність особливостей південнослов'янських мов у назвах дніпровських порогів пояснюється тим, що в ролі посередників між інформатором і Константином Багрянородним виступали перекладачі — південні слов'яни, очевидно, болгари, які давньоруською мовою активно не володіли, але розуміли її і тому східнослов'янські топонімічні назви передавали своєю рідною мовою<sup>97</sup>.

На наш погляд, згадані так звані невідповідності в слов'янських назвах дніпровських порогів пояснюються тим, що Константин Багрянородний, подаючи слов'янські назви дніпровських порогів, навів назви не східнослов'янського причорноморського племені, а причорноморського племені, яке було найближчим до Візантії, яке давніше від інших причорноморських племен отримало писемність, яке він найкраще знав і яке, як покажемо ми в наступній статті, найбільше користувалося шляхом «з греків у варяги», — болгарського племені тиверців.

Щодо болгарської семантики *неясить* мені можуть заперечити: це слово має значення «пелікан» і в українській мові. Так, «Малорусько-німецький словар» Є. Желеховського і С. Недільського фіксує для слова *неясить* (заст.) значення «пелікан»<sup>98</sup>, але таке значення властиве лише південно-західному наріччю української мови, тобто тому наріччю, у яке влилися лексичні багатства і мови племені тиверців.

На думку О. І. Соболевського, тиверці були не слов'янським, а печенізьким племенем, підкореним Київською Руссю<sup>99</sup>. Таке припущення слід відхилити хоча б тому, що тиверці були осілим племенем (мали свої численні міста, розвинене сільське господарство), а не кочовим, що характерно для печенігів<sup>100</sup>. О. О. Шахматов, маючи на увазі двомовність тиверців, схильний думати «про змішання тиверців зі степовими сусідами їхніми — тюрками»<sup>101</sup>, власне з печенігами або іншими тюрками<sup>102</sup>.

IV. Дослідники одностайні в тому, що тиверці, знаходячись поблизу візантійських земель, дуже рано прийняли християнство. На це вказує Б. Д. Греков<sup>103</sup>. «Дуже ймовірно, — зазначає О. С. Стрижак, — що саме тиверці, знаходячись поблизу візантійсько-болгарських земель — одного з основних осередків християнізації східних слов'ян, були в числі перших, що прийняли грецьку

<sup>95</sup> Толкачев А. И. О названии днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного «De administrando imperio» (В связи с работой К.-О. Фалька на ту же тему) // Историческая грамматика и лексикология русского языка. — М., 1962. — С. 33.

<sup>96</sup> Там же.

<sup>97</sup> Там же. — С. 34.

<sup>98</sup> Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар : В. 2 т. — Л., 1886. — Т. 1. — С. 527.

<sup>99</sup> Див.: Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. — С. 32.

<sup>100</sup> Стрижак О. С. Знач. праця. — С. 50.

<sup>101</sup> Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. — С. 98.

<sup>102</sup> Там же. — С. 99.

<sup>103</sup> Греков Б. Д. Знач. праця. — С. 310.

віру»<sup>104</sup>. «Щодо тиверців припускають, — пише Г. П. Півторак, — що вони, можливо, найраніше серед східних слов'ян прийняли християнську (грецьку) віру...»<sup>105</sup>.

Існують також прямі свідчення того, що на території літописних тиверців сповідувалася християнська релігія. Маємо на увазі свідчення Константина Багрянородного (908–959 рр.): «Належить знати, що по сей бік ріки Дністра, в місцевості, обернений до Булгарії, біля переправ через цю ріку існують запустілі міста... Серед самих будівель давніх фортець виявляються деякі ознаки церков і хрести, висічені в піщанику»<sup>106</sup>. За переказом, у запустілих містах жили колись греки, візантійці (ромей) <sup>107</sup>. Як зазначає Б. Д. Греков, «при гирлі Дністра знаходилася грецька християнська колонія Тіра й інші грецькі колонії»<sup>108</sup>.

На утвердження християнства в Київській Русі існує два погляди: з одного боку, книжників XI–XII ст., які одноставно твердять, що християнська віра добута в Корсуні і що звідти привезене не тільки церковне начиння, але й книги та вчителі, і, з другого боку, — укладачів літописних зведень XV і XVI ст., які твердять з явним анахронізмом, що християнське вчення подано Володимирі Кирилом-філософом, великим слов'янським первовчителем<sup>109</sup>. На думку О. О. Шахматова, другі були ближчими до істини, оскільки насправді проповідниками християнства на Русі були учні Кирила і Мефодія<sup>110</sup>. На нашудумку, слід довіряти книжникам XI–XII ст., вони краще знали ситуацію. Християнство прийшло до Києва справді з грецької християнської колонії Херсонеса (Корсуня), а в Херсонес воно прийшло, на наш погляд, від тиверців, точніше, від грецької християнської колонії Тіри.

Якщо тиверці найраніше з давньоруських племен прийняли християнство, і при цьому знали (в усякому разі більшість з них) грецьку мову, то вони цілком могли (і повинні були) перекласти з грецької мови на свою рідну слов'янську книги християнського Канону, зокрема Євангеліє і Псалтир, без яких неможливим було слов'янське богослужіння. А якщо ще взяти до уваги, що в Початковому літопису тиверців названо перекладачами, то наше припущення переростає в упевненість. Проте скептики можуть заперечити: якщо тиверці перекладали Святе Письмо з грецької мови на слов'янську, якщо в них була писемність, то чому ж тоді Костянтин Філософ у своїй промові на диспуті з так званими триязычниками у Венеції 867 р., перераховуючи народи, «книгы оумѣюща и богоу славою въздающа своимъ языкомъ каждо»<sup>111</sup> («які знають книги і віддають хвалу богові кожен своєю мовою»), не названо тиверців. На наш погляд, Костянтин Філософ назвав тиверців серед таких народів: *ѡмѣѣ же соутъ си: Ормени, Перси, Ѧвѡзъги, Иверѣи, Соугди, Готъѡи, Обри, Тоурѣи, Козари, Ѧвѡвлани, Ёгиптѣани, Соурѣи и нѣи мнози*<sup>112</sup> («Ось вони: вірмени, перси, авазги, івери (грузини), сугди, готи, обри (авари), турсі (це ім'я не ясне), хазари, араби, єгиптяни (пропущено: сирійці. — В. С.) та багато інших»<sup>113</sup>). Назвав досить прозоро, хоча й не тим іменем, під яким ми знаємо тиверців тепер, але близьким до нього. Назвав іме-

<sup>104</sup> Стрижак О. С. Знач. праця. — С. 50.

<sup>105</sup> Півторак Г. П. Знач. праця. — С. 63.

<sup>106</sup> Константин Багрянородный. Знач. праця. — С. 157.

<sup>107</sup> Там же.

<sup>108</sup> Греков Б. Д. Знач. праця. — С. 311.

<sup>109</sup> Див.: Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. — С. 81.

<sup>110</sup> Там же.

<sup>111</sup> Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды Славянской комиссии. — Ленинград, 1930. — Т. 1. — С. 30.

<sup>112</sup> Там же.

<sup>113</sup> Лавров П. Кирило та Мефодій в давньослов'янському письменстві. — К., 1928. — С. 278–279.

нем *турсі*. Це слово в свою чергу дуже близьке до гр. *Τύρας* (*Τύρης*), що є назвою ріки Дністер, у басейні якої проживало літописне плем'я тиверців. Отже, Костянтин Філософ, по суті, назвав тиверців дністровцями. Вони справді були дністровцями. І тиверці справді проживали між аварами і хазарами. Та й сучасна назва *тиверці* пов'язана з давньою назвою Дністра — *Тирась* (гр. *Τύρας* / *Τύρης* «Дністер») <sup>114</sup>. О. О. Шахматов вважає, що при *Τύρας* міг існувати місцевий варіант *\*Tiuras*, звідки *\*Тиврь*, а звідси *\*тиврьци*, *тиверьци* <sup>115</sup>. М. Фасмер виводить друс. *тиверьци* безпосередньо від назви ріки *\*Тиврь* «Дністер», зіставляючи цю назву з дінд. *tivrāh* «сильний, швидкий», спорідненим з гр. *Τύρας* / *Τύρης* «Дністер» <sup>116</sup>.

Наведені наші міркування значною мірою збігаються із спостереженнями видатного німецького орієнталіста Й. Маркварта, який пише: «...ясно, що *Турсі*, розміщені між аварами і хазарами, географічно точно відповідають літописним тиверцям. Форма імені вказує на переклад з грецької: *Τύρσοι* = слов. *\*Tursi*» <sup>117</sup>. О. М. Трубачов ототожнення Й. Марквартом *Тоурси* і *тиверьци* назвав дуже цікавим, але зазначив при цьому, що відповідно до грецького *Τύρσοι* в паннонському житті очікувалося б *\*Турси*, а не *Тоурси* <sup>118</sup>. О. М. Трубачов запропонував інше пояснення й осмислення загадкового *Тоурси* (з варіантами *Тоурсіи*, *Тоурьси*). Він виводить його з *\*Тауро-руси* <sup>119</sup> «тавро-руси», тобто вважає, що «кирило-мефодіївське *Тоурси* може відбивати дослов'янську назву північно-причорноморського народу *\*tur-gus-*» <sup>120</sup>.

На думку О. М. Трубачова, саме тавроруси, тобто руси Північного Причорномор'я (Азовсько-Чорноморські руси), яких греки називали тавроскіфами, і був тим народом, який користувався «руськими письменами» <sup>121</sup>.

На наш погляд, народом, який користувався «руськими письменами», були тиверці (літописне плем'я Північного Причорномор'я), які, займаючи Нижню Наддністрянщину, територіально були дуже близькими до греків (можливо, навіть проживали разом з греками), і тому знали грецьку мову, а знаходячись поблизу візантійських земель, дуже рано прийняли християнство, що спонукало їх (а знання грецької мови допомогло) перекласти з грецької мови на свою рідну болгарську книги християнського Канону, зокрема Євангеліє і Псалтир, без яких неможливим було слов'янське богослужіння. Через це в Початковому літопису тиверців названо перекладачами, а в ЖК вони згадані серед народів, які мають писемність і славлять бога своєю мовою, під іменем *Тоурси*, що означає «дністровці» (пор. гр. *Τύρας* / *Τύρης* «Дністер»). Що ж до зауваження О. М. Трубачова з приводу фонетичної невідповідності гр. *Τύρας* «Дністер» кирило-мефодіївському *Тоурсіи* (очікувалося б *Турсіи*), то, по-перше, як зазначає О. І. Соболевський, у давніх русів (X–XIII ст.) літера *ү* (іжиця) після приголосних вимовлялася як *ю*, у зв'язку з чим у давніх руських рукописах замість літери *ү*

<sup>114</sup> Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— С. 31; Мавродин В. В. Знач. праця.— С. 87.

<sup>115</sup> Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— С. 31.

<sup>116</sup> Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1973.— Т. 4.— С. 55.

<sup>117</sup> Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940).— Leipzig, 1903.— S. 191.

<sup>118</sup> Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 60.

<sup>119</sup> Там же.

<sup>120</sup> Там же.— С. 59.

<sup>121</sup> Там же.— С. 57–59.

(грецького *υ*) часто вживалася літера *ю* або навіть *оу* (останнє — рідше)<sup>122</sup>, а по-друге, ми не знаємо, якою була первісна назва ріки Дністер, від якої постало гр. *Τόρας* «Дністер», пор. лат. *Turris* (у 545 р. візантійський імператор Юстиніан запропонував антам оселитися в стародавньому місті Турріс, розташованому за рікою Істр (у старій Дакії), щоб захищати кордони імперії<sup>123</sup>), яке дослідники ототожнюють із стародавнім містом Тутас «Білгород-Дністровський, Аккерман»<sup>124</sup>; пор. також дперс. *tūga-* «швидкий», від якого автори «Етимологічного словника української мови» виводять гр. *Τόρας* «Дністер»<sup>125</sup>. Не виключено, що загадкове *Тоурси* утворене безпосередньо від назви стародавнього міста Турріс, а це означало б, що переклади Святого Письма на болгарську мову здійснювалися саме в цьому місті (суч. Білгород-Дністровському).

Великою несподіванкою для нас стало те, що тиверці виявилися болгарським племенем (у минулому територія тиверців становила задунайську Нижню Мізію), хоча цього можна було чекати, зважаючи на наявність у південно-західному наріччі української мови великої кількості особливостей, які мають аналогії в болгарській мові.

V. Писемність тиверці могли отримати від дунайських ругів (з дунайського королівства Ругіланд, яке знаходилося на території Нижньої Австрії і Верхнього Норика), і це письмо було глаголичним<sup>126</sup>. Справа в тому, що дунайські руги вже в V ст. сповідували аріанство, яке являло собою окрему течію в християнстві (аріанці вважали, що Бог-син не рівний Богові-отцю, а лише подібний до нього). На Вселенському соборі 325 року аріанство було оголошене ерессю і почало переслідуватися, у зв'язку з чим в аріанців для запису богослужіння виникла потреба в тайнопису. Вважається, що саме глаголиця стала таким аріанським тайнописом<sup>127</sup>. Вона не була слов'янським письмом, і при пристосуванні її до слов'янської (староболгарської) мови з'явилися додаткові літери.

М. К. Нікольський вважає, що в слов'ян, які жили на півдні Русі (він не конкретизує, у яких саме слов'ян), ще задовго до часів Володимира існувала і писемність, і християнське просвітництво<sup>128</sup>. «З найбільшою ймовірністю слід думати, — пише вчений, — що ця найдавніша писемність була глаголичною, яка й могла мати в західних слов'ян назву руських письмен»<sup>129</sup>. У зв'язку з цим дуже важливим є спостереження І. І. Срезневського, що договори Русі з Візантією первісно були записані глаголицею<sup>130</sup>. А особливої ваги набуває висновок, до якого прийшов у своїх дослідженнях слов'янської писемності болгарський учений Е. Георгієв: «Слід дійти висновку, що письмо Кирила і Мефодія та їхніх учнів було глаголичним»<sup>131</sup> (при цьому глаголицю Е. Георгієв вважає ділом со-

<sup>122</sup> Соболевский А. И. Как произносилась в Древней Руси *υ* (ижица) после согласных? // Труды по истории русского языка. — М., 2006. — Т. 2. — С. 73–74.

<sup>123</sup> Прокопий Кесарийский. Война с готами. — М., 1996. — С. 251.

<sup>124</sup> Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии южной России (1852–1877 г.). — Одесса, 1879. — Ч. 1. — С. 167; Голубовский П. Значач. праця. — С. 201; Ласкин Г. Сочинения Константина Багрянородного: о фемах и о народах // Чтения в Императ. о-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те. — М., 1899. — Кн. 1. — С. 223.

<sup>125</sup> Етимологічний словник української мови. — К., 2006. — Т. 5. — С. 564.

<sup>126</sup> Нікольський Н. Значач. праця. — С. 36–37; Галкина Е. С. Тайны русского каганата. — М., 2002. — С. 376.

<sup>127</sup> Галкина Е. С. Значач. праця. — С. 376.

<sup>128</sup> Нікольський Н. Значач. праця. — С. 36.

<sup>129</sup> Там же.

<sup>130</sup> Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение. — 2-е изд. — СПб., 1882. — Стб. 5 (примеч.).

<sup>131</sup> Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. — София, 1952. — С. 9.

лунського слов'янського просвітителя Костянтина-Кирила<sup>132</sup>). І основним доказом глаголичності письма Кирила і Мефодія та їхніх учнів є наявність моравсько-паннонської традиції, про яку свідчать Київські глаголичні листки та Празькі глаголичні уривки<sup>133</sup>.

У зв'язку з цим виникає припущення, що Костянтин Філософ скористався готовими перекладами Євангелія і Псалтиря, знайденими в Корсуні. А беручи до уваги ту обставину, що згадані книги були перекладені з грецької мови, на наш погляд, на болгарську, Костянтину Філософу не треба було здійснювати значної болгаро-македонської редакції знайдених книг.

Слід зазначити, що «руські письмена», знайдені Костянтином у Корсуні, здавна пов'язувалися книжниками Русі з тією слов'янською грамотою, яку згодом Костянтин і Мефодій запровадили в Моравії. Так, в одному з руських рукописів XV ст., власне в «Толковій Палей», говориться: «а грамо(т) роу(с)каа павила(с) в(о)го(м) дана в Корсѹне рѹ(с)кѹ, ѡ(т) непа(ж) наѹчисѹ филосо(ф) Костѹнтинѹ, ѡ(т)тоу(д) сложиѹ напи(с) вѹ книги рѹ(с)кы(м) гла(с)мѹ»<sup>134</sup>. Ця думка майже дослівно наведена в приписці до Житія Костянтина (рукопис колишньої Московської духовної академії): «а грамота рѹ(с)скаа павиласѹ, в(о)гомѹ дана, вѹ Корсѹни рѹсинѹ, ѡ(т) непаже наѹчисѹ филосо(ф) Конѹстантинѹ, и ѡ(т)тѹдѹ сложиѹ и написавѹ книги рѹс(с)кымѹ ѹзыкомѹ»<sup>135</sup>. Д. І. Іловайський не сумнівається, що ці книги лягли в основу подальшої діяльності Костянтина. «Збираючись у Моравію, — пише вчений, — брати, як розповідає їхнє Житіє, готують насамперед Євангеліє і Псалтир як найнеобхідніші книги для богослужіння. Звичайно, це були ті самі книги, які вони знайшли в Корсуні і, цілком імовірно, взяли з собою або переписали... І не було потреби винаходити слов'янське письмо і перекладати Євангеліє, тому що те і те брати вже знайшли в Корсуні»<sup>136</sup>. Такої ж думки дотримується і М. І. Артамонов, який пише: «Коли Костянтин і Мефодій їхали в Хазарію, вони зовсім ще не були «слов'янськими просвітителями» і не було навіть ніяких натяків на їхню майбутню роль у цьому відношенні. Випадкове відкриття в Херсонесі Євангелія і Псалтиря, написаних руською мовою, можливо, зіграло вирішальну роль у їхній подальшій просвітницькій діяльності серед слов'ян. Знаючи слов'янську мову і ознайомившись з руським алфавітом, Костянтин без великих зусиль зміг читати руські письмена, про що говориться в “Житті”. Ці-то руські письмена, очевидно, і покладені були ним в основу слов'янської азбуки, складеної для Моравії, а Євангеліє і Псалтир, знайдені в Херсоні, стали, таким чином, тим зерном, з якого виросла вся пізніша слов'янська, спочатку перекладна, а потім і оригінальна література»<sup>137</sup>. Один з авторів підручника «Історична граматики української мови» М. К. Бойчук (написав до підручника «Вступ») висловлює аналогічне припущення: «Можна думати, що Кирило не тільки ознайомився із знайденими тут руськими книжками, не тільки навчився читати і розуміти їх, але й забрав їх із собою в Константинополь, щоб там зіставити з грецькими оригіналами і виправити можливі помилки в перекладі. Це він, мабуть, і робив, по-

<sup>132</sup> Там же. — С. 8–10, 73.

<sup>133</sup> Там же. — С. 8.

<sup>134</sup> *Истрин В. М.* Редакции Толковой Палеи // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. акад. наук. — СПб., 1905. — Т. 10. Кн. 4. — С. 195.

<sup>135</sup> *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — С. 37.

<sup>136</sup> *Иловайский Д.* Зазнач. праця. — С. 308.

<sup>137</sup> *Артамонов М. И.* История хазар. — Ленинград, 1962. — С. 334–335.

вернувшись у Константинополь із своєї хазарської місії, коли вів тихе, “без млы”, як говориться в Житті Кирила, життя при патріаршій церкві і бібліотеці»<sup>138</sup>. І ми повністю поділяємо таку точку зору і теж вважаємо, що знайдені Костянтином у Корсуні Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами, лягли в основу подальшої просвітницької діяльності серед слов’ян Костянтина і Мефодія, зокрема були використані слов’янськими просвітителями під час їхньої місії в Моравії і Паннонії. Це засвідчує приписка до життя Костянтина Філософа (рукопис колишньої Московської духовної академії), у якій зазначається, що Костянтин мораванам «книгы написавъ рѣс(с)кы(м) азыкомъ»<sup>139</sup>. У цій же приписці до Життя Костянтина Філософа повідомляється, що згодом (у 983 р.) празький католицький єпископ Войтех (Адальберт) знищував усе, що було пов’язане зі слов’янською православною церквою і з руським письмом: «прише(д) вѣнтѣ(х) въ моравы, и въ чехы, и въ лахы, раз(д)рѣши вѣрѣ правѣю и рѣс(с)кѣю грамотѣ о(т)врѣже, а латиньскою вѣрѣ и грамотѣ постави»<sup>140</sup>.

Староболгарська мова знайдених у Корсуні книг, перекладених болгарами, які жили на лівому березі Дунаю, отримала назву руської або слов’янської мови, згодом старослов’янської. І саме цією мовою захоплювався болгарсько-сербський письменник Костянтин Костенчський (болгарин за походженням, жив у кінці XIV ст.). Він пише, що витонченість грецької мови не можна було передати ні «девелѣиши(м) кзыко(м)» болгарським, ні «сръбскыи(м) высокыи(м) гло(с)ом и тѣскныи(м)», а тому для перекладів був обраний «тѣнчаниши и краснѣиши рѣшкыи кзыкѣ»<sup>141</sup>. Отже, Костянтин Костенчський вважає, що в основу старослов’янської мови лягла руська мова, найвитонченіша і найкраща з усіх слов’янських мов<sup>142</sup>. Він указує на інтернаціональний, міжслов’янський характер цієї старослов’янської мови, у яку з різних слов’янських мов увійшли «краснѣише» слова<sup>143</sup>, і така характеристика фактично збігається з тим, що сказав І. І. Срезневський про мову найдавніших глаголических пам’яток: «У мові глаголиці бачимо змішання наріч, через яке давня мова, для якої складена і азбука, менш помітна, ніж у кирилівських пам’ятках»<sup>144</sup>. І. В. Ягич називає наведені слова І. І. Срезневського малозрозумілими<sup>145</sup>. Ми їх розуміємо так: болгарська мова лівого берега Дунаю не була такою чистою, як болгарська мова правого берега Дунаю, оскільки на території колишньої Дакії проживали не тільки болгари, а й східні слов’яни, зовсім поряд були білі хорвати, чехи, тому тут справді мало місце «змішання мов», що знайшло своє відбиття і в тій книжній старослов’янській (руській) мові, яка виникла на цій території.

Що руська мова перекладів церковних книг із самого початку була болгарською, а не давньоруською, дуже логічно й переконливо доводить Д. І. Лловайський. Він пише: «Коли б такий переклад існував у IX ст. власне руською мовою, то природно постає питання: чому ж Київська Русь, яка прийняла християнство

<sup>138</sup> Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А. та ін. Історична граматики української мови.— К., 1957.— С. 44; 2 вид.— К., 1962.— С. 47–48.

<sup>139</sup> Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— С. 37.

<sup>140</sup> Там же.

<sup>141</sup> Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку.— СПб., 1885–1895.— Т. 1.— С. 396.

<sup>142</sup> Там же.— С. 376.

<sup>143</sup> Там же.— С. 396–398.

<sup>144</sup> Письма А. Н. Попова, И. И. Срезневского и А. Ф. Гильфердинга к арх. Леониду // Зап. Императ. рус. археол. о-ва.— СПб., 1886.— Т. 1. Н. С.— С. 198.

<sup>145</sup> Ягич И. В. Глаголическое письмо // Энциклопедия славянской филологии.— СПб., 1911.— Вып. 3. Графика у славян.— С. 76.

в X ст., не скористалася перекладом на своєму рідному наріччі, а прийняла церковні книги на мові болгарській?»<sup>146</sup>.

Римська церква намагалася викоренити слов'янську азбуку — глаголицю (у слов'ян вона називалася «руським письмом»), оскільки вважала її тайнописом аріан<sup>147</sup>. Так, 967 р. Іоанн XIII у посланні чеському князеві Болеславу II дозволяє йому заснувати в Празі при церкві св. Віта єпископську кафедру, «однак не за обрядами, тобто сектою народу Болгарії або Русі, тобто не на слов'янській мові»<sup>148</sup> («*Verumtamen non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruziae, aut Sclavonicae linguae*»<sup>149</sup>). Наведене місце в папському посланні коментатор тексту О. В. Назаренко пояснити не зміг. У своєму коментарі він зазначає: «Говорити в 967 р. про якусь “секту народу Русі”, яка відзначалася слов'янським богослужінням, не було ніякої підстави. Через це або послання в цілому, або дане місце в ньому повинні бути визнані пізнішим фальсифікатом, спрямованим проти слов'янського богослужіння на території Чехії, яке при Вратиславі II культивувалося в Сазавському монастирі»<sup>150</sup>. На наш погляд, піддавати сумніву все послання або згадане місце в ньому тільки через те, що це місце не зовсім зрозуміле або зовсім незрозуміле, є некоректним, тим більше що празька єпископія в 973 р. справді була відкрита. До того ж неясне для О. В. Назаренка місце в папському посланні про релігійну «секту народу Русі» добре узгоджується з повідомленням у Житті Костянтина про «руські письмена». Більше того, у папському посланні чеському князеві Болеславу II від 967 р. слова про «секту народу Болгарії» навряд чи могли стосуватися Болгарії на правому березі Дунаю. Ми їх сприймаємо (слова про «секту народу Болгарії або Русі») як такі, що стосуються Болгарії на лівому березі Дунаю, і розглядаємо як ще одне свідчення того, що слов'яни на лівому березі Дунаю, первісно були переважно болгарами.

Літописні відомості про тиверців і взагалі про слов'ян Наддністрянщини закінчуються серединою X ст. Постає питання, якою ж була подальша доля болгарського племені тиверців і руської мови.

V. H. SKLIARENKO

#### ON THE «RUS'IAN LETTERS» MENTIONED IN THE BIOGRAPHY OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER. 2

The article deals with the problem of which group of Rus' people (among those who were related to the 'Kyivan Rus' state) could the translation of Gospel and Psalter belong to that Constantine the Philosopher found in Chersonesus and that was written in «Rus'ian letters».

The author argues that this group was the Danube Rus' people, or Tivertsi, named *tolkoviny* «translators» in the Tale of Bygone Years (Primary Chronicle). He suggests and substantiates the hypothesis that the old Tivertsi were Bulgarians (Moesi) and spoke, along with Slavonic (Bulgarian), Greek as well since they dwelled near Byzantium. Because of that, the Tivertsi had very early converted to Christianity and so could (and should) translate into their native Slavonic language the Christian canon books, in particular Gospel and Psalter, indispensable for church service. The Tivertsi could receive their writing system from the Danube Rugii (of the Danube Rugian kingdom) and this system was the Glagolitic script.

**Keywords:** «Rus'ian letters», the Varangian Rus' people, the Azov-Black Sea Rus' people, the Subcarpathian and Transcarpathian Rusyns, the Kyiv Rus' people, the Danube Rus' people, the Tivertsi, *tolkoviny*, the Moesi, the Bulgarians, Christianity, translation, the *Toursi*, the Danube Ruggians, Arianism, the Glagolitic alphabet.

<sup>146</sup> Иловайский Д. Знач. праця.— С. 305.

<sup>147</sup> Кузьмин А. Одоакр и Теодорих // Дорогами тысячелетий.— М., 1987.— Кн. 1.— С. 120.

<sup>148</sup> Козьма Пражский. Чешская хроника.— М., 1962.— С. 66; Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.— М., 2010.— Т. 4. Западноευропейские источники.— С. 185.

<sup>149</sup> Monumenta Germaniae historica. Scriptores.— Hannoverae, 1844.— Т. 6.— Р. 619; Fontes rerum Bohemicarum.— Praha, 1874.— Т. 2.— Р. 36.

<sup>150</sup> Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.— С. 185. Примеч. 6.

**КОГО НАЗИВАЛИ «ЛЮДЬМИ РУСЬКИМИ» НА РУСІ ТА  
НА ПОСТРУСЬКИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УТВОРЕННЯХ?  
(до історії вживання народоназви та мовоназви «руський»  
в україністиці, білорусистиці та русистиці)**

---

У статті на численних прикладах з писемних пам'яток різних часових періодів проаналізовано вживання етнономена «русин», лінгвономена «руська мова/язик» та етноатрибутива «руський». Підтверджено цілковитий незбіг, лексичний і фактичний, при використанні таких номенів для називання предків білорусів, українців, росіян і відповідно мов цих народів у різні часи їхніми сучасниками та, починаючи від XIX ст. й дотепер, передусім російськими науковцями.

Ключові слова: назва мови, назва народу, етнічна свідомість, русин, руський, історична діалектологія.

Велике князівство Литовське (ВКЛ) — унікальне в своєму роді геополітичне утворення з дивовижним поєднанням і вживанням у межах однієї держави культур, звичаїв, мов кількох десятків народів, причому генетично неспоріднених. За вдалим визначенням Н. Морозової та С. Темчинаса, у ВКЛ цього періоду співіснували три світи: *Slavia Orthodoxa*, *Slavia Romana*, *Slavia Musulmana*<sup>1</sup>. У різних місцевостях ВКЛ звучало живе слово: білоруське, українське, польське, російське, литовське, латиське, на їдиш, німецьке, вірменське, караїмське, татарське (кипчацьке). Не всі названі мови мали писемний вияв у князівстві. Наразі маємо документальні підтвердження, що жителі ВКЛ за різних обставин писали: по-руськи («по-просту»), по-польськи, по-чеськи, по-церковнослов'янськи, по-грецьки, по-латинськи, по-давньоеврейськи, по-арабськи. Між письмом і мовою не завжди була пряма тотожність: відомі приклади відображення латинкою тогочасної української мови, кирилицею — польської, арабським письмом — білоруської. Згадані вище мови мали різне соціальне навантаження, стан і статус. Найбільшого поширення набула «руська», яка й стала офіційною при княжому дворі на тривалий час. Кульмінацією її поширення й розвитку можна вважати XVI ст., коли цією мовою було написано найважливіші урядові документи, зокрема Статути ВКЛ, а також перекладено з інших мов тексти Святого Письма. «Руська мова / язик» була мовою відповідно «людей руських». Хто такі ці «руські» люди? Ким вони себе вважали? Як називали своїх сусідів? Як сусіди називали їх? Де закінчувалися для *русинів* після розпаду Русі «свої» і починалися «чужі»?

---

<sup>1</sup> Морозова Н. А., Темчин С. Ю. Об изучении церковнославянской письменности ВКЛ // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne* 2. / Red. S. Temčinas.— Kraków, 1997.— С. 24.

До кого, наприклад, звертався білорус Василь Тяпинський у своїй Передмові до перекладу Євангелія 1580 р.<sup>2</sup>: «Рад покажоу мою вѣроу, которую маю, а зваща народуу своєму роускому...»?<sup>3</sup> Письма, мовлення та звичаї якого народу не повинні забувати сини українського шляхтича Василя Загоровського, про що йдеться в його заповіті 1579 р.: «Также, абы писма свого руского и мовенья ру(с)кими словы и обычаевъ цнотливи(х) и покорныхъ руски(х) не забачали...»?<sup>4</sup> Для науковців, які досліджують суспільні відносини цього періоду у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, відповідь очевидна: Тяпинський звертався до своїх одноплемінців білорусів або щонайменше до білорусів та українців — русинів, чи людей руських, водночас; Загоровський мав на увазі письмо, мову й звичаї своїх одноплемінців українців або щонайменше українців та білорусів — русинів чи людей руських. Не було неоднозначності для сучасників цих творів. Не було її й пізніше, доки не втрутилася в процес етноідентифікації «русинів, руських» третя сила — росіяни та російська наука. Відтоді всі «руські» автоматично стали «руськими». Звичайно, це термінологічний нонсенс, але ще дотепер багатьом ученим, особливо на Заході, доводиться серйозно доказувати, що русин (білорус) Тяпинський у 1580 р. та русин (українець) Загоровський у 1579 р. так пишучи, очевидно, менше за все думали про росіян (москвинів), з якими в ці часи велися постійні війни. Світова ж історична й філологічна наука ще й зараз значною мірою послуговується «базовими» російськими поняттями й термінами, виробленими в XIX–XX ст. Наприклад, усім відома Литовсько-Руська держава стараннями росіян стала «Литовско-Русским государством». Перекладаючи цю назву, європейці вже не бачили в ній місця білорусам і українцям, оскільки етноатрибутив «русский» однозначно ототожнюється лише з одним народом — росіянами. «Как самостоятельный процесс история Литовско-Русского государства поражает противоположностью своего направления и своих результатов по сравнению с историей другого русского государства — Московского»<sup>5</sup>. То скільки було «Русских государств»? Це міркування вченого XIX — поч. XX ст. акад. М. Любавського, виученого й вишколеного на імперських традиціях. Але й після розпаду СРСР мало змін відбулося в підходах до трактування термінів *Русь, руський*. У «Большом энциклопедическом словаре» (1997) стаття *Русь* подана так: «РУСЬ (Русская земля), назв. гос. образования вост. славян 9 в. на ср. Днепре, распространившееся на всю территорию Киевской Руси. В 12–13 вв. Р. — назв. др.-рус. земель и кн.-в. Возникают назв.: Белая Р., Малая Р., Черная Р., Червонная Р. и др. Термин “Р.” закрепляется за землями сев.-вост. терр. быв. Др.-рус. гос-ва и становится основой понятия “русские”»<sup>6</sup>. Чи мали взагалі до *Русі* й до *руських людей* на основі російських наукових досліджень стосунків українці й білоруси? Російський академік В. Іва-

<sup>2</sup> Серед науковців щодо часу видання цього твору на сьогодні однастайності немає. Білоруський дослідник І. Климов допускає, що «Євангеліє» могло бути надруковане в період між 1551–1580 рр. 1580 рік можна вважати умовною датою виходу праці (див.: *Клімаў І. П. Евангеліе ў перакладзе Васіля Цяпінскага*. — Мінск, 2012. — С. 33).

<sup>3</sup> Пре(д)мова. Василей Тяпинскій зацной мона(р)хи(и) словенской, а зваща богобойны(м); ласка и покой о(т) б(о)га о(т)ца и п(а)на нашего Исуса Христа // *Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare* / Heraus. von H. Halenčanka. — Paderborn, 2005. — С. 1 (факс.).

<sup>4</sup> Загоровський В. Духовное Завѣщание // *Українська література XIV–XVI ст.* — К., 1988. — С. 171.

<sup>5</sup> Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — СПб., 2004. — С. 34–35.

<sup>6</sup> Большой энциклопедический словарь. — СПб., 1997. — С. 1042.

нов без будь-яких застережень щодо назви країни «Русское государство» констатує: «Граница между белорусскими и русскими говорами является размытой, что обычно объясняется борьбой между Великим Княжеством Литовским и Русским государством, при которой земли, лежащие между ними (как Смоленская), неоднократно переходили из рук в руки»<sup>7</sup>. Чому з цим «Русским государством» руські люди ВКЛ постійно вели війни? Найновіші наукові розвідки російських учених подають найдавнішу історію Росії в такому ж дусі. Б. Флоря, пишучи про самосвідомість східних слов'ян у XII–XV ст., стосовно білорусів зауважує: «Этнонимом, обозначавшим белорусов в отличие от их иноэтничных соседей, оставался старый традиционный — “русский”»<sup>8</sup>. Справді, таким етнонімом був «руський», але ніяк не «русский». Л. Столярова в статті «Письменность Древней Руси» констатує: «Самыми ранними кодексами русского извода ученые считают Архангельское Евангелие 1092 г., Галицкое Евангелие 1144 г.» або: «Наиболее древней дошедшей до нас пергаменной рукописью, написанной на Руси и имеющей точную дату создания, является Остромирово Евангелие 1056–1057 гг. Этот кодекс, переписанный дьяконом Григорием для новгородского посадника Остромира-Иосифа, долгое время считался не только самой древней точно датированной русской, но и самой древней сохранившейся точно датированной славянской рукописью»<sup>9</sup>. Для російських учених Остромирове Євангеліє — пам'ятка російської писемності? Чи мають стосунок до пам'ятки, написаної в Києві, українці? На жаль, як справедливо зазначає С. Плохій, «...спроби відшукати в історії ВКЛ вестернізованих “русинів” у поєднанні з неспроможністю російськомовних науковців термінологічно відрізнити “русинів” ВКЛ від представників сучасної російської нації будуть і надалі ускладнювати дослідження політичної і культурної історії цього регіону»<sup>10</sup>. Від себе додамо, що ускладнюються в річищі такого наукового підходу й дослідження мовної історії.

Отже, хто на поструських землях (після розпаду Русі) був *русином*, чи *людиною руською*? І кого загалом називали *русином*, чи *людиною руською*?

Про окремішність етнічну й мовну можна говорити, з одного боку, тоді, коли людина, носій мови, усвідомлює свою єдність з одноплемінцями і, як наслідок, що вони розмовляють окремою від інших мовою. З другого боку, цей етнос мають виокремлювати й усвідомлювати його окремішність інші народи, тобто має бути автоідентифікація (самоідентифікація) й алоідентифікація (чужа ідентифікація) певного етносу. В. Німчук зауважує, що мовна свідомість моделює етнічну й навпаки — етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої<sup>11</sup>. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий самий вік, як його етнічна самосвідомість. Життя племені, етносу, нації не буває безслідним. Кожний народ по собі залишає спадок:

<sup>7</sup> Иванов В. В. Славянские диалекты в соотношении с другими языками Великого княжества Литовского. — <http://www.kogni.narod.ru/gediminas.htm> (з покликанням на: Русская диалектология / Под ред. П. С. Кузнецова. — М., 1973).

<sup>8</sup> Флоря Б. Н. Исторические судьбы России и историческое самосознание восточных славян в XII–XV вв. : К вопросу о зарождении восточнославянских народностей // Славяноведение. — 1993. — № 2. — С. 43.

<sup>9</sup> Столярова Л. В. Письменность Древней Руси // Российская корона: князья, цари, императоры. — Б.м., 2009. — С. 40.

<sup>10</sup> Плохій С. Рускі Вавілон. Дамадэрныя ідэнтычнасці ў Расіі, Украіне і Беларусі. — Смаленск, 2014. — С. 82.

<sup>11</sup> Німчук В. В. Аспекти дослідження етноглогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. — К., 1995. — С. 74.

культурний, звичаєвий, мовний. Народ не може бути в історії непоміченим. Етноси, виділяючи іногородців, згадують про них, оцінюють їх, а їхні міжлюдські контакти залишають по собі мовні вияви — запозичення з мови до мови.

Звернутися до окресленої проблеми підготували й інші запитання, які виникли в процесі наших діахронічних студій над мовою поліщуку в різні хронологічні зрізи, відповіді на які й досі немає: 1) коли з людини руської виокремилися українець та білорусь?; 2) як в інших навколосхіднослов'янських мовах представлені в найдавніші часи (від XI до XVII ст.) білорусизми, українізми, російізми?; 3) чому, виводячи витoki російської мови від Русі («древнерусский язык»), ніхто не навів щонайменше до XVIII ст. прикладів російських (нецерковнослов'янських) запозичень в інших слов'янських мовах? Ці та інші запитання щодо етномовної ідентифікації предків сучасних білорусів, українців і росіян у славістиці досі залишаються дискусійними.

Свої міркування вибудовуємо на основі таких засад.

1. У певний час існувала феодальна держава-імперія Русь із центром у Києві, де жили русини, що підкорювали з часом на півночі та на сході інші племена й народи. У X–XII ст. у Русі жив не один, а кілька народів і з-поміж них — далеко не всі слов'янські. Для називання її жителів існував термін *русь* — збірна назва, *русин*, *руси́нка* — одинична<sup>12</sup>. Цей етнонім спочатку вживався у вузькому значенні й стосувався, мабуть, лише полян: «Бѣ бо єдинѣ языкѣ словѣнскѣ: словѣнѣ, нже сѣдяху по Дѣнаю и морава, и чеси, и ляховѣ, и поляне, яже нынѣ зовема я Русь...»<sup>13</sup>. Полянська земля — це сучасна Київщина, Переяславщина, а від XII ст. — Чернігівщина, тобто: 1) Русь первісна, наддніпрянська — Київщина, Чернігівщина й Переяславщина; 2) уся Київська імперія з приєднаними до неї землями слов'янських і неслов'янських народів. Після розпаду централізованої імперії, Русі, прямим її спадкоємцем стає Галицько-Волинське князівство / королівство, або Галицько-Волинська Русь, а на різних пізніше приєднаних територіях у результаті завоювань литовців та монголо-татар з'являються й інші Русі з претензіями на київську спадщину: Литовська Русь, Монгольська Русь.

2. Праслов'янська мовна спільнота перед розпадом (IV–VI ст.) мала виразні діалектні ареали, з яких згодом постали окремі слов'янські мови. Для глотогенезу західно- й південнослов'янських мов ця концепція очевидна. Дещо інакше проходили етно- та глотогенні процеси в східних слов'ян. Факт існування різних східнослов'янських племен разом із неслов'янськими в одній державі (Русі) з київською князівською династією, з єдиною вірою греко-візантійського обряду, з єдиною літературною давньоруською мовою на основі мови давнього Києва, з єдиною старослов'янською (церковнослов'янською) мовою культу сприяли виробленню чуття певної єдності. Але жителі давньої Русі і їхня мова ніколи не були монолітом. У ній зберігалися як субетноні старі елементи племінного походження, консолідувалися нові протоетноні з протомовами<sup>14</sup>. Після ґрунтовних лінгвістичних досліджень Ю. Шевельова, А. Залізняка, Г. Півторака, Ф. Клімчука, С. Ніколаєва та ін. питання про давньоруську мовну єдність не стоїть. Після розпаду праслов'янської мови-основи щонайменше мовно виокремилися (принаймні до занепаду зредукованих) новгородці та поліщуки. Про

<sup>12</sup> Очевидно, не було в обігу назви жителів Русі — *русич*, яка трапляється лише в «Слові о полку Ігоревім». Назва цілком книжна стосовно послідовно народної — *русин*. Від етноніма *русич* не утворено форми жіночого роду — *руси́чка*!

<sup>13</sup> Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись. — М., 2001. — Т. 2. — С. 18.

<sup>14</sup> Німчук В. В. Аспекти дослідження етноглагогенезу українців. — С. 78.

єдину для білорусів, українців та росіян «давньоруську народність» у сучасному слов'язознавстві загалом не йдеться.

# І. Потракткування в спеціальній літературі етнономена «русин» та лінгвономена «руська мова / язык».

Іменник *русин* у пам'ятках української мови — це назва українця феодальної доби, що засвідчено в пізніших списках «Повісті временних літ» (ПВЛ), «Руській правді» (РП): «аще боудеть роусинъ, любо гридінъ, любо купчина, любо абетникъ, любо мечникъ, аще изъгои боудеть, любо словенинъ»<sup>15</sup>; в оригіналах — від 1369 р.: «ажє побѣгнеть русинъ а любо руска или во львовъ... выдати его»<sup>16</sup>. Невідомим автором-патріотом у творі «Слово на покро(в) стѣя бѣа приснодвы мѣи» *русином* названо Андрія Юродивого: «Страшно и дивно естъ братия. видініє. стого оца андрія роусина. што вродливимъ именов... бо хса ради. и его вчника стого ефифанія. грека». Слово вміщене в Четѣ 1489 р.<sup>17</sup> В українських перекладах ПВЛ, РП етнонім *русин* послідовно збережено. Немає потреби його перекладати. У словниках сучасної української мови *русин* — «назва, похідна від Русь, на визначення людини, приналежної до Руси, руського народу...»<sup>18</sup>. У словниках радянської доби *русини* — це «стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України»<sup>19</sup>.

Прикметник *руський* виявлено в українських пам'ятках від XI ст. (Ізборник Святослава 1076 р.) із значенням «який стосується Русі»: «Кончлахъ книжькы сина въ лѣтѣ <Ѣ ф ѡ ѡ> лѣто при стѣславѣ князи роусьскы земла: аминъ»<sup>20</sup>; у ПВЛ — із значенням «руський нарід»: «како законъ ѡтиде блг(д)ъ | же и истина. всю землю исполни. и вѣра въ вса языки простреса. и до нашего языка роускаго. и похвала кагану нашему влодимеру»<sup>21</sup>. У текстах XIV–XVII ст. цей термін існував у низці фонетичних варіантів: *руський*, *рускии*, *роускии*, *роуский*, *русскии*, *руски*, *роуски*, *руськии*, *рускии*, *роускы*, *руськыи*, *руськыи*, *руський*, *руський*, *рускій*. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. фіксує етноатрибутив *руський* в одинадцятьох різних фонетико-правописних варіантах та шістьдесят одній граматичній формі в чотирьох значеннях: «1) який стосується східнослов'янських земель, що входили до складу Королівства польського і Великого князівства Литовського, 2) давньоруський, 3) який стосується східнослов'янських народностей на території Королівства польського і Великого князівства Литовського, 4) у значенні іменника середнього роду»<sup>22</sup>. В українських лексиконах пізнішої доби відбувається переосмислення значення цього слова, наприклад у словнику Б. Грінченка: «1) В Галиції і Буковині: малоруський, український; 2) Великоруський; 3) Великорось»<sup>23</sup>. У «Словнику української мови» (1971–1980): «1. Те саме, що російський; 2. Прикм. до Русь; 3. зах. заст.

<sup>15</sup> Руська правда.— <http://litopys.org.ua/novglet/novg15.htm>.

<sup>16</sup> Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л. Гумецька, І. Керницький.— К., 1978.— Т. 2.— С. 308.

<sup>17</sup> Німчук В. В. Українська Четѣ 1489 року.— Житомир, 2015.— С. 32.

<sup>18</sup> Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні / За ред. В. Кубійовича.— Л., 1998.— Т. 7.— С. 2644.

<sup>19</sup> Словник української мови : В 11 т.— К., 1977.— Т. 8.— С. 911.

<sup>20</sup> Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов.— М., 1965.— С. 701.

<sup>21</sup> Німчук В. В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.— К. ; Житомир, 2015.— С. 39.

<sup>22</sup> Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— С. 308–309.

<sup>23</sup> Словарь української мови / Упоряд. Б. Грінченко.— К., 1997.— Т. 4.— С. 89 (Репринт. вид.).

Український»<sup>24</sup>. В академічному виданні «Словник української мови» (2012 р.) подано два значення: «1) Який стосується Русі; 2) *заст.* Український»<sup>25</sup>. Інші українські лексикографічні видання не пов'язують цей етноатрибутив з Росією, належністю до російського: «1) прикм. до Русь. 2) *іст., зах.* український; 3) *Руське воєводство* — адміністративно-територіальна одиниця на Україні в 15–18 ст.»<sup>26</sup>; *руський* — «український»<sup>27</sup>.

У білоруській мові *русін* — «Назва українцяў заходнеукраїнських зямель, яка мела найбільше распаўсюджанне у час іх знаходжання пад аўстра-венгерським гнетам»<sup>28</sup>. *Рускі* — 1) «Які має адносіны да Русі, Расіі»; 2) «Які має адносіны да рускіх, належыць ім»<sup>29</sup>.

У російських історичних лексиконах етнономен *русин* засвідчено від XIII ст. із семантикою «руський» у грамотах Новгород та Смоленська, де на той час жила *русь, русини*<sup>30</sup>. Примітно й те, що ілюстрація цієї лексеми в «Житии св. Стефана епископа Пермского ...» XVI ст. має такий зміст: «подобаше вамъ мене послушати ... паче нежели оного русина, паче (ж) москвитина»<sup>31</sup>, тобто жителі Московії знали *русинів* і *москвитинів*. Для укладачів словника такими ж «руськими» є й літописні *Русцы* часів руського князя Володимира: «И приѣха Володимѣрь, ѣха во пѣспю ко стѣи Бѣи, и созва бояры володимѣрскыя... и мѣстичѣ русци и нѣмцѣ, и повелѣ передо всеми чести грамоту братну»<sup>32</sup>. У всіх російських виданнях ПВЛ етнономен *русин* перекладається винятково як «руський». Наприклад, у виданні за 1999 р. Д. Лихачов так переклав російською мовою фрагмент давньоукраїнського тексту (1051 р.): «постави Ярославъ. Лариѡна митрополитомъ. русина.» — «Поставил Ярослав Иллариона митрополитомъ, русского родомъ»<sup>33</sup>. Найдавніші приклади вживання етноатрибутива *руський* у російській мові взято з руських київських (Ізборник 1076, ПВЛ, РП) та руських новгородських (Новгородська кормча 1282) текстів. Щоправда, в «Словаре русского языка XI–XVII вв.» укладачі від гасла *руський* відсилають читача до *руський*, хоч до XVII ст. прикладів такого орфографічного запису з російських пам'яток не наведено. Пізніше, коли московські князі самі протитулювали себе царями «всєя Руси» («Иван III — государь и самодержецъ всєя Руси»), цей етноатрибутив починає закорінюватися і в текстах, створених на теренах Московії<sup>34</sup>.

Виявлені в білоруських та українських пам'ятках ілюстрації дають розуміння тотожності щодо мов «руська=українська», «руська=білоруська», «русь - ка=білоруська=українська».

<sup>24</sup> Словник української мови.— С. 913.

<sup>25</sup> Словник української мови / Відп. ред. В. Жайворонок.— К., 2012.— С.1015.

<sup>26</sup> Великий тлумачний словник сучасної української мови / Ред. В. Бусел.— К., 2007.— С. 1280.

<sup>27</sup> Новий тлумачний словник української мови : У 3 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпущко.— К., 2003.— Т. 3.— С. 222.

<sup>28</sup> Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. / Рэд. К. Атраховіч.— Мінск, 1977–1980.— Т. 4.— С. 728.

<sup>29</sup> Там же.— С. 729.

<sup>30</sup> Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. Богатова.— М., 1997.— Т. 22.— С. 259.

<sup>31</sup> Там же.

<sup>32</sup> Словарь русского языка XI–XVII вв.— Т. 4.— С. 260.

<sup>33</sup> Лихачев Д. С. Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— 2-е изд., испр. и доп.— СПб., 1999.— С. 205.

<sup>34</sup> Словарь русского языка XI–XVI вв.— Т. 4.— С. 260; Флоря Б. Н. Знач. праця.— С. 49–50.

Тексти з білоруських і литовських земель.

Перекладена білорусом Франциском Скориною «Біблія руска...» (1519 р.), створена «к наученню людемъ посполитымъ руского языка», «своему прироженному рускому языку к науце всего доброго»<sup>35</sup>.

Обґрунтування В. Тяпинського в передмові до свого двомовного Євангелія: «зъ євѣліи ... сума закону б(о)жего, которая з слове(н)ского, абы имъ те(ж) и и(х) власны(м) езыко(м) роускимъ, в друкоу выпшла»<sup>36</sup>.

Королівська уставна грамота віленським православним громадянам 1589 р. постановляє: «Въ школъ теж братской дѣтей братьи уписноѣ и убогихъ сиротъ языка и писма Руского, Греческого, Латинського и Польского накладомъ брацкимъ дармо учити повинны...». Відповідно до грамоти Віленському Троїцькому уніятському монастиреві 1615 р. дозволено «...фундовать и въ тыхъ школахъ учыти всихъ наукъ, водлугъ преужения ихъ, языкомъ Кгрецкимъ, Латинскимъ, Словенскимъ, Польскимъ и Рускимъ...»<sup>37</sup>.

У катехізисі, надрукованому у Вільні 1585 р., перекладач зазначає: «... з латинского языка на рускій языкъ ... преложено»<sup>38</sup>.

У фрагменті з вільнюського зібрання XVII ст. читаємо: «Чинъ ѡсщщєннєя великаго мѣра ѡ епѣа которое по грецкѣ называется МЕГАХРѸСМА з греческаго еѡхологіона на роускій преложено»<sup>39</sup>.

Тексти з українських земель.

Волинський писар Крехівського Апостола 1560 р. словом *руський* означував, найімовірніше, своє волинське, українське походження: «Сумненъ або руским языком реку — совести своеи; Баламутнѣ рускіи»<sup>40</sup>.

Житомирські урядовці читали присягу возного, яка була записана трьома мовами: «присягу... при(и)муючи чытали и такъ се в себе рускимъ, польскимъ, немецкимъ языко(м) мае(т)»<sup>41</sup>.

У статті 5-й (усього їх 24) гетьмана Петра Дорошенка зазначено: «Академію въ Кієвѣ чтобъ строити волно, въ которой греческимъ, латинскимъ и рускимъ языкомъ Русъ учити имѣють»<sup>42</sup>.

**II. Протиставлення українцями й білорусами своєї *руської* мови («прироженого языка») чужій *церковнослов'янській*.**

У пам'ятках цього періоду маємо багато прикладів виокремлення русинами «руської» мови як своєї, зрозумілої, і протиставлення її церковнослов'янській, у тогочасній термінології *славенской* та *българской*: «коли ...богъ милосердный дасть въ своемъ языку рускомъ [...] науку досконалую [...] науки латинського писма добре учити» (І. Потій), «Бо як же вѣдати мають, коли писма и книгъ свєтѣхъ отецъ до таковыхъ речей потребныхъ, въ нашомъ языку Рускомъ не маємъ, а чужимъ вѣрити не хочемъ» (Вільна, 1595), «...а мы, православне, языкомъ руским Бога Богом называемо» (Вільна, 1600)<sup>43</sup>. Така мовна опозиційність є напро-

<sup>35</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 6.— С. 428.

<sup>36</sup> Пре(д)мова. Василей Тяпинскій ...— С.1.

<sup>37</sup> Фаріон І. Д. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива.— Л., 2015.— С. 135–136.

<sup>38</sup> Fałowski A. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku.— Kraków, 2003.— S. 111.

<sup>39</sup> Морозова Н. А., Темчин С. Ю. Зазнач. праця.— С. 18.

<sup>40</sup> Огієнко І. І. Словник української літературної мови XVI віку з Крехівського Апостола.— Варшава, 1930.— Т. 2.— С. 113.

<sup>41</sup> Акти Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр. / Підгот. до вид. В. Мойсієнко.— Житомир, 2004.— С. 132.

<sup>42</sup> Фаріон І. Д. Зазнач. праця.— С. 135–136.

<sup>43</sup> Там же.

чуд показовою в післямові до Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.), де зазначено, що ця пам'ятка «прекладана изъ языка блъгарского на мовоу роускую. то для лепшо(г)[о] вырзоумлена людюу хр(с)тіанского посполитого»<sup>44</sup>, а також у передмові перекладу Учительного Євангелія (1616 р.) М. Смотрицьким, де про словенську мову вже йдеться як про таку, що фактично блокує доступ до знань, відкритих через *руську мову*: «То(т) ко(ш)то(в)ныи а пе(в)ны(и) в Ён(г)іи Учите(л)но(и) Слове(н)ского языка скритостю закопаны(и) кле(и)но(т), тепе(р) за ласкою и помо(ч)ю Бжею Рѣского языка пона(т)е(м) ѿ(т)копаны(и), и до пе(р)шого пожи(т)кѣ и оужива(н)на преве(д)ены(и) и поданы(и)»<sup>45</sup>.

У писемних текстах маємо досить свідчень розуміння українцями й білорусами рідної мови як сутності та ототожнення її в багатьох випадках зі своєю «руською» мовою, що відображено в назвах «прирожоный», «свой прирожоный», «свой влосный».

Уперше натрапляємо на цей концепт у реформаторських виданнях Франциска Скорини 1517 р., «виложених на руский язык», мета яких — послужити «к наученню людемъ посполитымъ руского языка», «своему прироженому рускому языку к науце всего доброго»<sup>46</sup>. Стрижневим є поняття *прирожоный* у петиції української шляхти київського соймика до польського короля Стефана Баторія 1570 р., «...абы листы сеймове, универсалы, констытуцѣи и каждая справа подле обетницы и привилію (sic!) его кролевское милости, при сконченю унеи выданого не иншими литерамы и словы, одно рускими литерамы и языком до земли киевское писаны и выдаваны были, кгдаж з млодости иншого писма оцтове наши учити нас не давали, одно свого прироженого руского...»<sup>47</sup>.

Надзвичайно важливі міркування щодо необхідності навчання руських дітей (у цьому конкретному випадку йдеться про білоруських) рідною мовою та можливість читати й слухати цією ж мовою Святе Письмо висловив В. Тяпинський. У передмові до Євангелія, переконуючи одноплеменців, що Слово Боже найкраще можна зрозуміти лише рідною мовою, наводить приклади перекладу Святого Письма іншими народами: «...на(д) вси(х) на свете хртіянски(х) народо(в), в слове божьемъ прозрѣвши сами одни то(л)ко того были доказали, же подлу(г) науки аплѣское свои(м) влосны(м) езыхо(м) о(т) давного ча(с)у слово боже выложили, имели и на(м) zostавили. В чо(м) иные вси народы и(х) прикладо(м) ледве се а(ж) за ты(х) наши(х) веко(в) обачили и до того ... пришли, же слово бо(ж)е з латиньски(х) и иных писмъ свои(м) те(ж) езыхо(м) прирожоны(м) перекладати и читати почали»<sup>48</sup>.

Вершиною усвідомлення своєї мовної окремішності *руськими людьми* (білорусами й українцями) став урядовий документ — Статут ВКЛ 1566 р., де наскрізним є вживання цього лінгвономена: «...а писа(р) зе(м)ски(й) по руску маеть литерамы и словы рускими вси листы и позвы писати а не инъшы(м) языко(м) и словы...»<sup>49</sup>.

<sup>44</sup> Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 / Підгот. до вид. І.Челіга.— К., 2001.— Арк. 392, 481 зв.

<sup>45</sup> Тітов Хв. Матеріяли до історії книжної справи на Вкраїні в 16–18 вв. : Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.— С. 324.

<sup>46</sup> Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці.— К. ; Л., 1912.— С. 52.

<sup>47</sup> Там же.— С. 43.

<sup>48</sup> Пре(д)мова. Василей Тяпинський ...— С. 5.

<sup>49</sup> Статути ВКЛ : У 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.— О., 2003.— Т. 3.— С. 35.

Отже, наведений матеріал однозначно демонструє розуміння предками українців і білорусів, тобто *людьми руськими*, щонайменше в XV–XVI ст. важливості й необхідності впровадження в освіту та богослужіння рідної мови: *языка прирожоного, свого языка, власного языка*, який ототожнювався русинами з «руським языком». Слушні міркування І.Фаріон варто доповнити тим, що термін-концепт «руська мова» стосується не лише предків українців, а й значною мірою білорусів: «Термін *руська мова (язык)* і, зокрема, етноатрибутив *руський* в історії української (та білоруської. — В. М.) мови відіграє роль терміна-концепта, з допомогою якого простежуємо еволюцію етнічної свідомості предків українців (та білорусів. — В. М.) та провідну роль у цьому *рідної мови*. На хвилі реформаційних рухів пізнього Середньовіччя і в контексті складних суспільно-політичних обставин відсутності власної держави *руська мова* стає креативною опозицією до церковнослов'янської (словенської) та польської мов і, як вислід, зазначений термін засвідчує новий відокремлений тип етнічної самосвідомості руських людей (українців та білорусів. — В. М.) зі своєю мовною картиною світу»<sup>50</sup>.

Нам невідомі свідчення тогочасних (XV–XVI ст.) мислителів, письменників, діячів церкви з-поміж росіян (москвинів), які б протиставляли лінгвономен *руський* = рідний — *словенський* = чужий. Навпаки, російські мислителі *прирожоний язык* розуміли інакше: московський вигнанець А. Курбський не поділяв реформаторських поглядів перекладу священних книг народними мовами, наполягаючи натомість на «прирожденному языку словенскому»<sup>51</sup>. Щоправда, подеколи про побутування такого погляду свідчать суголосні міркування й серед українців, зокрема З. Копистенського: «Єст заправды и то межи иншими непосполитаа южь वो Кн(ж) Мл(с) приржоный свой славенский Діалектъ або азикъ любишь и выславдешъ, и силѣ его, роздѣлючи, радъ книги того Діалектѣ читаешъ и многи(х) до читана и кохання са в нем побѣжати рачишъ»<sup>52</sup>.

Зауважимо, що в Московському князівстві атрибутивом *руский (русский)* при означенні літературної мови позначувало *церковнослов'янську* мову, себто *руський* і *словенський* — це термінологічні синоніми: «Слышах тебе по руски поюща... стих Богоматере» (пам'ятка XVII ст.)<sup>53</sup>. Написаний у Києві 1626 р. рукопис «Катехизису» Л. Зизаній повів до Москви, де був належно прийнятий царем і патріархом Філаретом. Після дискусії з теологічних питань книгу було перекладено зі староукраїнської на церковнослов'янську мову й 1627 р. надруковано в Москві<sup>54</sup>. Такий стан справ тривав ще й на початку XVIII ст.: «Літературний стиль петровської епохи, незважаючи на змішаний склад, продовжував бути й називатися “славенський”. Між “российским диалектом” и “славенским языком” ставлено нерідко знак тотожності»<sup>55</sup>.

<sup>50</sup> Фаріон І. Д. Зазнач. праця. — С. 200.

<sup>51</sup> Грушевський М. С. Культурно-національний рух ... — С. 81.

<sup>52</sup> Фаріон І. Д. Зазнач. праця. — С. 138–139.

<sup>53</sup> Словарь русского языка XI–XVII вв. — С. 260.

<sup>54</sup> Німчук В. В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Граматика словенска» Л. Зизанія// Лаврентій Зизаній. Граматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. — К., 1980. — С. 19. Чи не найдавніше свідчення усвідомлення протиставлення російської мови як живомовної церковнослов'янській знаходимо в писаннях протопопа Авакума (друга половина XVII ст.), який, звертаючись до царя Олексія Михайловича, зауважував: «Воздохни-тко по-старому... добренько и рцы по рускому языку... Говори своим природным языком, не унижай его и в церкви, и в дому, и в пословицах» (див.: Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв. — М., 1982. — С. 42–43).

<sup>55</sup> Виноградов В. В. Зазнач. праця. — С. 85–86.

Натомість в українському та білоруському мовному просторі *руський* і *славенський* є антонімами. Промовисто свідчить про це міркування А. Филиповича, висловлене в його «Диариуші» (1646 р.). Автор відрізняє *славенскую* мову від *рускої*, так само як поляки — польську мову від латинської: «з'ты(х) причинъ ѿ(д) одного гре(ц)кого Рѣ(с) словенски(м) и рѣски(м) а поляки лати(н)ски(м) и по(л)ским языко(м) ведлѣтъ народѣ и potrzeby литера(л)но кни(г) заживаючи двоякѣю якобы вѣрѣ чинили...»<sup>56</sup>. Тут варто зауважити, що русини (українці та білоруси), уживаючи словосполучення *руське письмо*, мали на увазі зрозуміле кириличне. Тому кириличні тексти XV–XVII ст. з Києва, Луцька, Львова, Вільно, Полоцька не потребували додаткової ідентифікації, адже писані *письмом руським*. У річипці зазначеного наведемо цікавий факт з книги Пінського гродського суду 1662 р. Про мову документа, поданого до місцевої канцелярії, писар занотував: «подаць ... грамоту руским московским писмом»<sup>57</sup>. Очевидно, йшлося не стільки про окрему графічну систему, скільки про іншу мову.

### III. Сприйняття та називання росіян (москвинів) іноземцями та русинами (українцями й білорусами).

Терміни *русин*, *людина руська* упродовж усієї історії українського народу від X до XVIII ст. (а на західноукраїнських землях до XXI ст.) були притаманні Україні та українцям. Білорусів він стосувався щонайменше до XVII ст. — за час їхнього спільного життя з українцями в Русі та ВКЛ. Росіян етнономен *русин* не стосувався взагалі й у Московській державі не вживався. Етноатрибутив *руський* з XVI ст., *руський* від XVII ст. поширюється й у Московії. Однак ще впродовж кількох століть (до XVIII ст. щонайменше) для всіх навколишніх народів — українців, білорусів, поляків, татар, литовців, німців, волохів вони залишалися *москвинами* чи *московитами*. До XVIII ст., а подекуди й пізніше російські землі протиставляли українським та білоруським. Так, О. Гваньїні у відомій «Хроніці Європейської Сарматії», виданій 1578 р. латинською мовою, послідовно виділяє Русь і Московію: «Sarmatiae Europaeae description, quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae Tartariaeque partem complectitur» («Опис європейської Сарматії, який охоплює Королівство Польщі, Литву, Самогітію, Русь, Мазовію, Прусію, Померанію, Лівонію, також Московію і частину Татарії») <sup>58</sup>. У краківському виданні 1611 р. книга мала таку назву: «Kronika Sarmacyey Europskiej, w ktorey sie zamyka krolestwo Polskie ze wszystkimi Państwami, Xięstwami, y Prowincyami swemi: tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew: Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie, y część Tatarów» <sup>59</sup>. П. Халепський в описі подорожі до Москви через Україну 1654 р. Україну називає землею русів, країною козаків; Росію — країною московською, землею московитів: «...бо в країнах козацькій та московській існує звичай...», «Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису...», «Ми перетнули кордон землі козаків і прибули на берег глибокої ріки, названої Сеймом, яка вже є рубежем землі

<sup>56</sup> Анічэнка У. В. Беларуская-ўкраінская пісьмова-моўная сувязі. — Мінск, 1969. — С. 232.

<sup>57</sup> Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. — Вильна, 1909. — Т. 34. — С. 233.

<sup>58</sup> Мицик Ю. А. Вступ // Олександр Гваньїні. Хроніка Європейської Сарматії / Пер. о. Ю. Мицика за вид.: Alexander Gwagnin. Kronika Sarmacyey Europskiej (Kraków, 1611). — К., 2007. — С. 9.

<sup>59</sup> Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. — С. 34.

московитів»<sup>60</sup>. М. Стрийковський, виокремлюючи з-поміж інших народів *русь* і *москву*, відносить їх до слов'ян: «наши слове(н)ские вси продкове, рус, москва, поляки, литва, жmoidь»<sup>61</sup>. Ш. Монтеск'є у творі «Про дух законів» (1748 р.) постійно вживає назву «Московія»<sup>62</sup>.

Після присвоєння московськими володарями собі титулу — «царя всієї Русі», а особливо після «реформаторських» діянь Петра I й Катерини II, коли залишки української та білоруської державності було знищено, а їхню споконвічну назву *Русь* — *Росія* (гр. *Ρωσία*) було забрано для називання Московії, вся історія (мова, література, культура) східних слов'ян «перевернулася» з ніг на голову. У XIX–XX ст. російські науковці доклали зусиль (і продовжують докладали) для утвердження тяглості російської нації, російської історії, російської мови від Русі князя Володимира до сьогодення, про що йшлося вище.

На жаль, і досі в студіях європейських науковців потрактування цього терміна багато в чому нав'язане російським поглядом. Так, в академічному чеському виданні «Slovník jazyka staroslověnského» (Прага, 1959 р.) етноатрибутив *роусьскъ* потрактовано як «tuský, русский, russisch, russicus» і подано контексти, які жодним чином Росії та російської мови не стосуються: «*оверѣте же тоуки ваггелік и ѡалтирь роусьскими писмены*»<sup>63</sup>.

В українських і білоруських пам'ятках Московію та її жителів послідовно названо *Москва* та *москва*, *москвитин*, *московка*: «А бори(с) в то(т) ча(с) на мо(с)кве бы(л) в по(и)маньи» (1495 р.)<sup>64</sup>, «служебник паней Богушевои Роман Москвитин» (1561 р.)<sup>65</sup>, «Ся то разумѣт о всех иных аньтихрестех, яко и на москве хот не знаныи, але славьныи»<sup>66</sup>, «то(т) же урядник [с] слугами ..., которые не идучи на послугу е(г) к(р) м(л) пѣа нашо(г) мѣсти до Москвы ...»<sup>67</sup>, «еду-чи на слу(ж)бу жо(л)не(р)скую, зостави(в) есми мо(с)ко(в)ку свою у пана Крыштофа Вина(р)ского»<sup>68</sup>, «Панъ Миха(и)ло поведиль, и(ж) с тыхъ люде(и), которы(х) на списку ему да(л), тре(х) човеко(в) в него нетъ: ѡдинъ вме(р), а други(и) втонуль, а трети(и) на Москве, а и ѡ иныхъ не вемъ...»<sup>69</sup>, «ѡнъ держитъ частьку имения ... дя(д)ка нашего князя Ю(р)я Гли(н)ского, которы(и) седи(т) по(и)манъ на Москве»<sup>70</sup>. Етноатрибутив до назви держави *Москва*, *Московія* був відповідно — *московський*: «и нашего посла послали есмо посполтъ зъ московскимъ посломъ»<sup>71</sup>, «*kniazia wŕo moskiewskiego*»<sup>72</sup>, «*ktorz do cara*

<sup>60</sup> Халєбський П. Україна — земля козаків : Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий. — К., 2009. — С. 22, 25, 216.

<sup>61</sup> Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1998. — Вып. 17. — С. 66.

<sup>62</sup> Тарновский Ф. Монтескье о России // Труды русских ученых за границей. — Берлин, 1922. — Т. 1. — С. 181. Докладніше про сприйняття росіян (москвинів) чужоземцями див.: Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. — Л., 2001.

<sup>63</sup> Slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 1959. — Т. 3. — S. 653.

<sup>64</sup> Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — Т. 1. — С. 614.

<sup>65</sup> Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук. — Луцьк, 2013. — С. 338.

<sup>66</sup> Огієнко І. І. Словник ... — С. 63.

<sup>67</sup> Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А. Матвієнко, В. Мойсієнко. — Житомир, 2002. — С. 194.

<sup>68</sup> Акти Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр. — С. 71.

<sup>69</sup> Судебная книга витебского воеводы М.В. Ключко 1533–1540 / Подгот. В. А. Воронин, А. И. Груша и др. — М., 2008. — С. 76.

<sup>70</sup> Там же. — С. 109.

<sup>71</sup> Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — Т. 1. — С. 614.

<sup>72</sup> Володимирська гродська книга 1587 р. // Централ. держ. іст. архів України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 20. — Арк. 432.

Moskiewskiego udał się w protectią»<sup>73</sup>. Для В. Тяпинського *русин* пов'язувався з *Руссю*: «зъ их зпосре(д)коу русинъ и(х) имъ своєї руси оуслуугуючи»<sup>74</sup>. Коли йдеться про інші народи, де Слово Боже відоме слов'янською мовою, автор виділяє і москвинів: «которое не одно въ их (в Руси. — В. М.), але и по всѣ(х) прѣва(х) сербски(х), моско(в)ски(х), волоски(х), бульга(р)ски(х), ха(р)вацки(х) і ины(х) чтут»<sup>75</sup>. Москвитинами названо російських військових під час нападу на Мстиславль у 1654 р. в записках до актової книги Мстиславльського гродського суду 1668 р.: «Року тепер идучого тисеча шестсот пятдесят четвертого дня, кгда неприятель Москвитин подступовал под Мстислав...»<sup>76</sup>. Навіть у перекладних білоруських та українських словниках початку ХХ ст. етноатрибутив *русский* перекладено як *московський*: бр. *Русский* — «расійські, рускі, маскальські, маскоўські, маскаль»<sup>77</sup>; укр. *Русский* — «московський, москвинський, московитський, москальський, російський, кацапський»<sup>78</sup>.

У польських пам'ятках термін *москва* вживався на позначення: а) міста — «Niejaki Kurczynin [...] będąc Franciszkanem w Wilnie, uciekł z klasztoru do Moskwy; a że był aptekarz z professyji, założył na Moskwie stolicy bardzo kosztowną aptekę carowi», б) держави — «Cesarz Karol Szósty, ścisłą mając z Moskwą alianse, miał piękne wojsko i we Włoszech, i w Niemczech», в) жителів цієї держави — «Anglikowie [...] iako Ludzie polityczni mają wszelkie Liquory dobre. Gdy tedy Moskwa w Poselstwie iadą to u nich nabiorą tych Trunkow»<sup>79</sup>. Зарубану в ХІV ст. Галичину поляки називали *Руським воєводством*. У «Słowniku języka polskiego XVII i XVIII wieku» *русский* протиставляється *московському*: «Oddał mi tedy owego konia Slicznego który był nie Moskiewski ale tych Ruskich koni czerwono gniady rosły»<sup>80</sup>. В академічному польському виданні «Wczesna Słowiańszczyzna» (2008 р.) під гаслом *Ruś* подано такі шляхи пошуків відповідних статей: *Russia Alba* → *Białoruś*, *Ruś* → *Ukraina*, *Ruś Halicka* → *Halicz*<sup>81</sup>. І в сучасній польській мовознавчій термінології лінгвономен «руська мова» послідовно ототожнюється з українською та білоруською мовами та їхніми діалектами<sup>82</sup>.

Цікаво подані словникові статті *Rosya*, *Rosyanin* та *Moskal* у Словнику Б. Лінде. До гасла *Rosya* після представленого потрактування з різних мов — «Ruska semla», «Rutenska dêshela», «Rufiansku zharsvu», «Moshkovitsku zelarstvu» — польською подано такий коментар: «Moskwa, wielkie cesarstwo czescia w Azyi, czescia w Europie». Назви жителів послідовно перекладені польською як «*Rosyanin* “Moskal”, *Rosyanka* “Moskiewka”»<sup>83</sup>. Водночас автор ототожнює Русь

<sup>73</sup> Овруцька замкова книга 1678 // Там же. — Ф. 5, оп. 1, спр. 1. — Арк. 44 зв.

<sup>74</sup> Пре(д)мова. Василей Тяпинський ... — С. 2.

<sup>75</sup> Там же. — С. 3.

<sup>76</sup> Акты, издаваемые Виленской комиссией... — Т. 34. — С. 9.

<sup>77</sup> Некрашэвіч С., Байкоў М. Расійска-беларускі слоўнік. — Смаленск, 2014. — С. 541.

<sup>78</sup> Дубровський В. Словник московсько-український. — К., 1911. — С. 360; Докладніше про сприйняття росіян (москвинів) українцями й білорусами (русинами) див.: Наконечний Є. П. Зазнач. праця.

<sup>79</sup> Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku. — [http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id\\_hasla=3380&forma=MOSKWA#4622](http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=MOSKWA#4622).

<sup>80</sup> Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku. — [http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id\\_hasla=3380&forma=RUSKI#3402](http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=RUSKI#3402).

<sup>81</sup> Wczesna Słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu / Pod red. A. Wędzkiego. — Warszawa, 2008. — Т. 1. — С. 526.

<sup>82</sup> Czyżewski F. Mowa regionu w świadomości mieszkańców pogranicza Polski i Białorusi w świetle wypowiedzi ludności południowego Podlasia // Gdzie było źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi. — Lublin; Wisznice, 2015. — С. 124.

<sup>83</sup> Słownik języka polskiego / Przez M. Linde. — 2-ie wyd., popr. i pomnoż. — Lwów, 1859. — Т. 5. — С. 68.

із Московою лише на основі кількох чеських (*boh.*) та українських (*vind.*) діалектів: «*Rus (Boh. Rusy, Vind. Ruska semla, Rutenska dêshela, Rufiansku zharsvu, Moshkovitsku zelarstvu = Rosya = Moskwa)*»<sup>84</sup>.

#### IV. Виокремлення з-поміж «руських» людей українців та білорусів.

Значно складнішою є проблема з розмежуванням руських людей на українців і білорусів. Нерідко в українських пам'ятках маємо виокремлення етноніма *Литва* — і як назви білорусів, і землі на північ від України. Уперше в українських пам'ятках термін *Литва* «назва князівства» зустрічається під 1352 р., етноатрибутив за етнічною належністю *литвин* — у 1392 р.: «послали естъ к нам посла вашого литвина на има невоиста»<sup>85</sup>. Щоправда, з контексту важко зрозуміти, чи йдеться про литвина-білоруса, чи литвина-литовця. Пізніше в пам'ятках протиставлення *литва* — *русь* стає послідовнішим: «якъ литва такъ и русь кожды водлугъ заслугъ и годности свое»<sup>86</sup>. Судячи з того, які були у згадуваних пам'ятках у литвинів імена та прізвища, вочевидь під цим етнонімом малися на увазі передусім білоруси: «ма(р)шалкова(л) межи послами на(ш) ли(т)ви(н) кня(з) лука(ш) бо(л)ко сви(р)ски(и)»<sup>87</sup>. Етнонім *білорус* — «бѣлорусецъ» — уперше трапляється в пам'ятках від поч. XVII ст.: «москва и вси бѣлорусцы не приймаю(т) ты(х) всѣ(х)»<sup>88</sup>. Ідучи за М. Стрийковським, треба думати, що етнонім *литва* стосувався саме білорусів: «наши словене(н)ские вси продкове, ру(с), москва, поляки, литва, жмо(й)дь»<sup>89</sup>, адже дослідник перераховує слов'янські народи. Італійський історик XVII ст. М. Бізаччіолі у праці «Історія громадянських війн останнього часу» (1653 р.) українські землі, відповідно до прийнятої на Заході ономастичної традиції, називає Руссю, Російську державу — Московією, а Білорусь послідовно — Литвою<sup>90</sup>. С. Плохій на основі аналізу ранньомодерних литовських літописців висновує, що «літописці, які працювали в Смоленську та на теренах сучасної Білорусі, уживали термін “Русь” насамперед стосовно своєї території, не вкладаючи в його зміст південні землі, тоді як південні автори майже повністю зосереджувалися на історії своїх земель, не виявляючи особливої (або й узагалі ніякої) зацікавленості до поняття Русі, сформованого їх північними колегами»<sup>91</sup>.

Найвиразнішим було виокремлення литвинів-білорусів та русинів-українців нашими сусідами поляками після входження ВКЛ до складу нового геополітичного утворення — Речі Посполитої. Ян Замойський у листі до Якуба Гербурта розмірковує про об'єднання всіх русинів (українців) в одній країні і пропонує скликати з'їзд руських воеводств перед призначеними на 13 грудня 1572 р. сеймиками: «і про панів волинських знаємо, що вони або самі пойдуть, або знатних послів пришлють ... Це для того, аби нарізно радячись, ті землі не розривали. І видається мені, що панове депутати мають як до белжан, так до волинян і до інших руських земель писати, запрошуючи представників на з'їзд...»<sup>92</sup>. Тут не йдеться про те, аби «спільно про себе і про свої вольності радилися» руські-бел-

<sup>84</sup> Ibid.— С. 165.

<sup>85</sup> Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— Т. 1.— С. 549.

<sup>86</sup> Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Вып. 17.— С. 65.

<sup>87</sup> Там же.— С. 66.

<sup>88</sup> Там же.— С. 271.

<sup>89</sup> Там же.— С. 66.

<sup>90</sup> *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка : Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках.— К., 1992.— С. 241.

<sup>91</sup> *Плохій С.* Зазнач. праця.— С. 99.

<sup>92</sup> *Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego.*— Warszawa, 1904.— Т. 1.— С. 14–16.

жани, руські-волиняни з руськими-полочанами, руськими-гродненцями, бо, очевидно, у свідомості сучасників вони були різними — Руссю і Литвою. Загалом значення унії 1569 р. для націєтворчих процесів у середовищі білорусів та українців — непересічне. З одного боку, розділивши руських людей, які жили в одній державі ВКЛ, Люблінська унія, з другого боку, сприяла відновленню чуття єдності русинів, предки яких жили в Галицько-Волинському королівстві.

Нарешті, є поодинокі свідчення протиставлення лінгвономів руська=українська — литовська=білоруська. Тут варто згадати відоме в науці тлумачення П. Беринди в своєму словнику лексеми *півень*: «пѣтель: чески и руски. Когут. Волински пѣвень. Литовски петухъ»<sup>93</sup>, де лінгвономени *литовська* і *руська* протиставляються. Тобто для творця словника П. Беринди литовська мова — це білоруська мова. Зауважимо, що на Наддніпрянській Україні традиція називати старобілоруську мову литовською трималася ще наприкінці XVII ст. В одній зі справ Пирятинського міського суду за 1683 р. читаємо: «Васил, русявий, литовской мовы, чуприна лядская, писмо вмѣть»<sup>94</sup>.

#### V. Переклад текстів з інших мов рідною мовою.

Якщо людина ставить за мету перекладати з мови на мову (практична потреба), вона усвідомлює її окремішність. Говорячи про писемно-літературну руську мову, спроби перекладати нею тексти з інших мов (церковнослов'янської — Четья 1489, Пересоп. Євангеліє 1556–61; давньоєврейської — «Шестокрил» Іммануеля бен Якова Бонфіса, «Тайна тайних» (др. пол. XV ст.), чеської — «Сказаніє ѿ Сивиллѣ пророчице» (др. пол. XV ст.); латини — фрагмент Вислицького статуту Казимира Великого, «Повѣсть о трех королах волхвах» (друга пол. XV ст.); польської — «Розмова магістра Полікарпа зі смертю» (поч. XVI ст.), переклад з кальвіністської Брестської Біблії 1562 р. у Крехівському Апостолі)<sup>95</sup> відомі лише в Україні та Білорусі. Нічого подібного невідомо в цей час у Московії. Лише в другій половині XVIII ст. з'являються в Росії церковнослов'янсько-російські словники<sup>96</sup>, тоді як в Україні та Білорусі вони відомі з кінця XVI ст. Чому так сталося? Відповідь очевидна: для росіян (москвинів) не було потреби перекладати з церковнослов'янської мови, оскільки саме вона й була в Московії єдиною літературно-писемною. Українці з кінця XV ст. (Четья 1489 р.), білоруси від початку XVI ст. (Біблія Скорини 1519 р.) разом з іншими європейськими народами прийшли до усвідомлення перекладу Святого Письма зрозумілою своєю «простою» мовою. У росіян «своєю» стала старослов'янська.

#### VI. Запозичення зі східнослов'янських до інших мов.

Дуже складно розмежувати руські запозичення цього періоду в польській, чеській, румунській, литовській між українською та білоруською мовами. Але вони є, і польські, чеські, румунські та ін. мовознавці їх і потрактовують як руські (українські чи білоруські). У полоністиці русизми (українізми) польські мовознавці виявляють від XVI ст.<sup>97</sup>

<sup>93</sup> Цит. за: *Владимиров П.* Доктор Франциск Скорина. — СПб., 1888. — С. XII.

<sup>94</sup> Пирятинські актові книги // Стороженки, фамільний архив. — К., 1908. — Т. 6. — С. 2.

<sup>95</sup> *Темчина С.* О времени и условиях становления русской мовы в качестве литературного языка // Новое слово ў беларусістыцы. Мавазнаўства : Матэрыялы V Міжнар. Кангр. беларусістаў. — Мінск, 2013. — С. 47–52.

<sup>96</sup> *Успенский Б. А.* Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. — М., 1983. — С. 105.

<sup>97</sup> *Hrabec S.* Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XV–XVII wieku. — Toruń, 1949. — 159 s.; *Minikowska T.* Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XV w. — Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1980. — 172 s.; *Rytter G.* Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. — Łódź, 1992. — 172 s.

Що стосується росіізмів, то їх появу, наприклад, у польській мові дослідники відзначають переважно з XIX ст.<sup>98</sup> Щодо росіізмів ранішої доби, то в польській мові XVII ст. відзначено лише кілька лексем, які пов'язані насамперед з рисами вдачі москвинів. Г. Риттер називає такі слова, що їх можна вважати безпосередніми запозиченнями з російської мови: *bladyniec* («rogardliwy epitet, ktyrym określano Rosjan»), *wor* («łotr, złodziej»), *worowanie* («bezecenstwo, przestępstwo»), *zmiennik* («zdrajca»), *zmienny* («zdradziecki»)<sup>99</sup>.

До XVI ст. білоруська, російська та українська мови були сформовані як самодостатні системи з чітким набором визначальних рис, аби їх розглядати як окремі слов'янські. Це стосується головно тогочасних розмовних мов. У XVI ст. на українських та білоруських землях набула значного розвитку й розквіту писемно-літературна мова «руська», яка вочевидь, причому свідомо, протиставлялася церковнослов'янській (про що йшлося вище) і залежно від регіону зближувалася з місцевою розмовною стихією. Російські мовознавці починають відлік становлення російської національної мови (усної та писемної від другої половини XVI ст.)<sup>100</sup>. А відтак у мові писемних пам'яток трьох народів — українців, білорусів та росіян — щонайменше з XVI ст. мали б бути мовні свідчення контактування цих етносів, адже маємо незаперечні факти в історії, що такі міжетнічні взаємини між ними були. Однак на мові це або не відобразилося взагалі, або спорадично виявлено односторонні впливи: українізми та білорусизми в російській мові<sup>101</sup>. Варто зауважити, що європейські запозичення проникали до російської мови переважно за посередництва руської, тобто української або білоруської мов. Поділяємо думку угорського славіста А. Золтана про те, що при розгляді результатів досліджень полонізмів у російській мові й зіставленні фактів пам'яток російської мови із західноруськими пам'ятками, ми неодмінно висновуємо, що впродовж XV–XVI ст. до російської мови в переважній більшості випадків проникали лише ті полонізми, які до появи їх у великоруських текстах були вже надійно засвоєні в мові західноруській, і що поряд з полонізмами в той-таки період до російської мови потрапили також власне західноруські (українські та / чи білоруські) слова<sup>102</sup>. Що стосується запозичень, наприклад, в українську з інших мов, починаючи з XVI ст., то вони очевидні: полонізми, богемізми, германізми, тюркізми, мадяризми. Зрештою, відзначено й зворотні процеси: українізми в польській, чеській, угорській мовах. Запозичень в інших мовах до XVII ст. з російської (не церковнослов'янської) немає.

Надзвичайно непросте питання про мовні українсько-білоруські взаємовпливи найдавнішої доби. І все ж вони є.

У XVI ст. в структурі тогочасної білоруської мови можна знайти поодинокі утворення, що обмежено вживалися в Україні. Ю. Шевельов пов'язує деякі

<sup>98</sup> Тихомирова Т. С. Судьбы русизмов в польском языке // Русско-польские языковые, литературные и культурные контакты. — М., 2011. — С. 104.

<sup>99</sup> Rytter G. Op. cit. — S. 7.

<sup>100</sup> Ларин Б. А. Разговорный язык Московской Руси // История русского языка и общее языкознание : Избр. работы. — М., 1977. — С. 164.

<sup>101</sup> Мойсієнко В. М. Українсько-російські мовні контакти в період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.) // Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии. — М., 2013. — С. 241–243. Так само виокремлюють впливи білоруської мови на російську від часу найдавніших контактів і білоруські вчені. Росіізми ж активно починають проникати до білоруської мови лише від XVIII–XIX ст. (див.: Нікалаєва В. М. Русская мова // Беларуская мова. Энцыклапедыя. — Мінск, 1994. — С. 460).

<sup>102</sup> Золтан А. Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам. — М., 2014. — С. 15

прикладі з аканням (*багатий, гарячи*), цеканням, дзеканням (*бадьорий, буцім*) в українській мові саме із впливом білоруської<sup>103</sup>. В. Русанівський допускає такі давні білорусизми в українській мові: *дѣцкии, свирѣпа, свирон* (приміщення для зерна), *паренина* (неоране на зиму поле), допустовий сполучник *ач* 'хотя'<sup>104</sup>. Очевидно, за білоруського посередництва засвоєні українською мовою литванізм: *кiвиш, рикунья* (доглядальниця худоби в шляхетському маєтку), *клуня*.

Розуміння своєї окремішності видно з виділення й усвідомлення інших мов. Назви мов показово засвідчують культурну географію зв'язків українців та білорусів із світом: «зъ еврейскаго языка», «влоския языкъ», «языком полскимъ», «лядского языка», «еллинский, латинский языкъ», «арапскимъ языкомъ», «сврскимъ языкомъ», «нѣмецкимъ языкомъ», «языком ха(л)деиски(м)», «татарскимъ языкомъ», «римскимъ языкомъ»<sup>105</sup>.

З часу появи на історичній арені народів і країн з'являлися і їхні етноніми й атрибутиви; разом з тим цими атрибутивами, як правило, називали й мову: поляки — польський — польська мова; німці — німецький — німецька мова; татари — татарський — татарська мова; волохи — волоський — волоська мова; греки — грецький — грецька мова; русини — руський — руська мова. Але такий ланцюг обривається на Московії: Москва (країна) — москва, москвини, московити (народ) — московський (етноатрибутив), але вкрай рідко маємо означення *московської* мови. Лише поодинокі в писемних пам'ятках трапляється словосполучення *московська* мова: «leden nasz Towarzysz umiał exprimere [wyrazić] mowę Moskiewską [...] Pyta niemasz tu Lachow»<sup>106</sup>. Зрозуміло, що така мова була в цей час (XIV–XVII ст.) поряд з польською, руською, чеською, латиною, грецькою та ін. Однак на культурно-освітньо-церковне життя тогочасної Східної Європи московська (російська) мова або не справляла жодного впливу, або цей вплив був мізерний.

## VII. Руський=православний.

Послідовно номен *руський* використовували жителі всіх східнослов'янських теренів у контекстах, пов'язаних із православною вірою. Чи не вперше таке вживання зустрічаємо в Скорини – «Біблія руска...» (1519 р.)<sup>107</sup>. Надалі таких контекстів стає більше: «О(т) дѣа свѣто Васи(л)я руского свата»<sup>108</sup>, «У Гаца (священника. — В. М.) пограбили ... быблею ру(с)кую...»<sup>109</sup>. У пам'ятках російської писемності: «А живут в том погосте крещеные лопари руские веры 6 человек»<sup>110</sup>.

Таким чином, етнономени *русини, русь* від часу перших фіксацій у писемних пам'ятках послідовно пов'язувалися передусім із предками українців, які проживали в Русі → Галицько-Волинській Русі → частково Литовській Русі → Козацькій Русі-Україні → Україні, та білорусів, що проживали в Русі → Литовській Русі → Білорусі. *Руссю* також називали жителів Новгородської та Смоленської землі до часу їх загарбання московськими князями під опікою монголів. Етапи російської державності: Русь → Монгольська Русь → Московське царство / Московія → Росія. З появою на геополітичній мапі Московської держави етнономе-

<sup>103</sup> Шевельов Ю. В. Білорусизми // Енциклопедія українознавства.— Т. 1.— С. 132.

<sup>104</sup> Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов.— К., 1985.— С. 71.

<sup>105</sup> Фаріон І. Д. Знач. праця.— С. 137.

<sup>106</sup> Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku.— [http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id\\_hasla=3380&forma=RUSKI#3402](http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=RUSKI#3402)

<sup>107</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 6.— С. 428.

<sup>108</sup> Поліщук В. В. Князі Масальські на Волині у XVI ст.— К., 2007.— С. 70.

<sup>109</sup> Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.— С. 60.

<sup>110</sup> Словарь русского языка XI–XVII вв.— С. 260.

ни русини (русь) та москвини (московити) послідовно протиставляються як різні етноси.

Лінгвономен *руська мова/язик* пов'язувався спочатку з літературно-писемною мовою *людей руських* (українців та білорусів), а згодом також з мовою захоплених *руссю* північних та східних земель. Русини протиставляли свою «прирожену» руську мову церковнослов'янській. Руська мова, пройшовши свій золотий вік у часи ВКЛ XIV–XVI ст., виконувала функції офіційної в князівстві, але в умовах подальшого бездержав'я, без опертя на конкретні місцеві говірки, а відтак, не маючи під собою живильного народного джерела, пристосовувалася спочатку до польської, потім до церковнослов'янської в її московському варіанті, аж доки не померла майже скрізь природною смертю. Народнорозмовні український та білоруський струмені, пробившись крізь церковнослов'янський мовний бар'єр, так і не пробилися остаточно крізь наддіалектність *руської книжної* мови в XVI–XVII ст. Однак *русько-*, *простомовні* традиції в Україні та Білорусі дали поштовх для народження національних мов на народній основі. Невдовзі церковнослов'янську та значною мірою штучну руську мови було змєтено й розчищено дорогу для постання новоукраїнської та новобілоруської літературних мов. Народнорозмовний російський струмінь крізь церковнослов'янський фільтр пробивався слабо. У Московії умов для протиставлення живої російської мови церковнослов'янській не було. Навпаки, «на відміну від Литовської Русі, де до кінця XV ст. церковнослов'янський елемент у великокняжих грамотах зникає, в Московській Русі ніщо не перешкоджало неперервному впливу церковнослов'янської на канцелярську мову, передусім, певна річ, на стійкі формули, і цей вплив підтримував уживання традиційних формул допетровської епохи»<sup>111</sup>. Російська літературно-писемна мова формувалася насамперед на основі церковнослов'янської з долученням місцевого слов'янського та фіно-угорського, а також українського й білоруського розмовного елементів. Тому літературна російська мова на народній основі (на відміну від української та білоруської) так і не постала; остаточного розриву між двома мовними стихіями не відбулося, сталося радше їх об'єднання, причому неспівмірне на користь церковнослов'янської.

Етноатрибутив *руський* (*руськими, руский, рускии, роускии, роуский, рускіи, руски, роуски, руськии, рускіи, роускы, руськии, рускій, русский, рускі*) у писемних пам'ятках XIV–XVII ст., творених на українських та білоруських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, вживано в поєднанні з іменниками *народ, мова, звичаї, віра*. *Руський народ* — це русини (українці й білоруси), *руська мова* (проста) — писемно-літературна мова русинів (українців та білорусів) з різним відсотком їх живого мовлення, що протиставлялася церковнослов'янській. *Руські звичаї* — українські та білоруські звичаї, *руська віра* — православна віра, віра русинів (українців, білорусів) та москвинів (росіян). Ці терміни вживано й у Монгольській Русі, пізніше Московії, але з певними особливостями: *руський (русский) народ* — москвини (росіяни), але не русини (білоруси, українці), *руська мова (русский язык)* — місцева російська розмовна, але не російська писемно-літературна мова, оскільки російська писемно-літературна мова — це старослов'янська московського ізводу<sup>112</sup>.

<sup>111</sup> Золтан А. Зазнач. праця. — С. 41.

<sup>112</sup> У процесі третього південнослов'янського впливу відбулося напластування (перенесення) південно-західноруської мовної ситуації (дві книжні мови: «словенська» та «проста», або «руська» — *українська* та *білоруська*. — В. М.) на великоруську (одна книжна

*Руський* — єдиний термін-етноатрибутив, що всупереч складним історико-політичним обставинам зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну самоідентифікацію (ендоетнономен) українцям (та білорусам. — В. М.) попри всі політичні маніпуляції навколо нього у XVIII–XXI ст.<sup>113</sup>

V. M. MOISIENKO

**WHO WERE NAMED «THE RUTHENIANS» IN THE KYIV RUS' AND IN THE POST-KYIV RUS' GEOPOLITICAL FORMATIONS (to the history of the nation-name and the language-name «Ruthenian» usage in the Belarus, Ukrainian and Russian studies)**

The ethnonoms «Ruthenian», linguonomen «the Ruthenian language» and ethnoattribute «ruthenian» using is analysed in the article on the numeral examples from written monumental books from the different periods of time. The complete lexical and practical difference in these nomens' using for ancestors of Byelorussians, Ukrainians and Russians naming in different periods by their contemporaries and by the scientists since 19<sup>th</sup> century till nowadays is ascertained.

**Keywords:** language-name, nation-name, ethnic consciousness, Ruthenian, historical dialectology.

---

мова: «словенська», вона ж і «руська» — російська. — В. М.). Див.: Успенский Б. А. История русского литературного языка XI–XVII вв. — Будапешт, 1988. — С. 373.

<sup>113</sup> Фаріон І. Д. Знач. праця. — С. 189.

## СПЕЦИФІКА МОРФОНОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ У ПРОЦЕСІ ЛЕКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано поняття морфони в лінгвістичних дослідженнях ХХ ст. та подано її розгорнуту дефініцію, розглянуто основні особливості морфонологічних явищ, що супроводжують процес лексичної деривації, описано типові для української мови морфонологічні процеси — альтернацію, інтерфіксацію, інтерференцію, усичення, зміну акцентуації; визначено відмінності між альтернацією та інтерфіксацією, інтерференцією морфем і гаплогією; доведено, що словотвірне переміщення наголосу не є однаковим для тототипних словотвірних типів, крім того, словотвірна рухомість наголосу далеко не завжди збігається зі словозмінною (формотвірною) рухомістю.

Ключові слова: морфонема, морфонологія, альтернація, інтерфіксація, інтерференція, усичення, зміна акцентуації.

У процесі творення слів морфемна структура слова зазнає певних модифікацій (передусім змінюється фонологічна структура морфем). Наприклад, при творенні інфінітива від субстантивної основи *друг*-Ø кореневий морф похідного дієслова зазнає змін: *друг*-Ø → *друж-и-ти*. Цією зміною є альтернація приголосних фонем /г/ : /ж/ на морфемному шві, зумовлена результатами першої палаталізації, що відбулася в середньопраслов'янський період. Подібні зміни відбуваються і при формотворенні. Наприклад, форма дав. одн. іменника *річка* теж зазнає модифікацій (альтернацій) приголосних /к/ : /ц<sup>1</sup>/: *річка* — *річці*; причиною цієї модифікації стала друга палаталізація задньоязыкових. Альтернація фонем при словотворенні та формотворенні є досить поширеним у сучасній українській мові явищем. Подібні процеси (і насамперед альтернації фонем на морфемному шві) вивчає морфонологія.

Мета статті — дослідити морфонологічні процеси при словотворенні, характерні для сучасної української мови, виявити їхні особливості та з'ясувати відмінності, що існують між ними.

Учення про морфонологію започатковано в ХІХ ст. у працях І. О. Бодуена де Куртене, а її всебічне обґрунтування здійснене представником Празького лінгвістичного гуртка М. С. Трубецьким, хоч деякі морфонологічні явища були описані ще в давньоіндійських граматиках (Паніні), тибетській граматичній традиції, у компаративних дослідженнях системи аблаута (Я. Грімм), працях молодограматиків, О. Х. Востокова, Ф. де Соссюра та ін.<sup>1</sup>

Отже, основною одиницею морфонології є морфонема. Цей термін утворено внаслідок гаплогії (морф + фонема → морфонема → морфонема), до наукового обігу його вперше було введено «польським лінгвістом Г. Улашиним у

<sup>1</sup> Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. — Полтава, 2009. — С. 479.

1927 р. у значенні фонем в семасіолого-морфологічній функції і майже одночасно з М. С. Трубецьким, який убачав у морфонемі морфемну проекцію фонемного чергування»<sup>2</sup>. Зазначимо, що термін «морфонема» тривалий час у радянському мовознавстві не визнавали, «поняття ... після його появи зустрілося як фікція, за якою не стоїть жодна мовна реальність, і більшість мовознавців його не прийняла...»<sup>3</sup>. І лише в 70–80-х рр. ХХ ст. (майже через п'ятдесят років) з'являються перші праці, присвячені морфології російської мови (В. Г. Чурганової «Очерк русской морфологии», 1973; Н. Є. Львіної «Морфология русского глагола в современном русском языке», 1980; В. Б. Касевича «Морфология», 1986 та ін.).

У науковій літературі досі немає однозначного погляду на морфонему. Так, у різних джерелах морфонема — це:

1. Одиниця, яка відбиває єдність сильних і слабких фонем певного класу, що розглядається як елемент компонента реальної морфеми (морфа)<sup>4</sup>.

2. Дві або більше фонем, які чергуються в аломорфах тієї самої морфеми відповідно до морфологічної структури мови<sup>5</sup>.

3. Елементарна одиниця морфології, граничний елемент означального морфеми<sup>6</sup>.

4. Ряд зумовлених акомодациєю морфологічних явищ у мотивувальних словах і дериваторах, що формується в певній словотвірній позиції<sup>7</sup>.

5. Ряд фонем, що змінюють одна одну в межах однієї і тієї самої морфеми та представлені в її аломорфах<sup>8</sup>.

6. Ряд фонем однієї морфеми, що зумовлені положенням морфа в певній граматичній позиції. Напр.: <к/ч/ц/г> (рука — ручний — руці)<sup>9</sup>.

7. Ряд фонем, що чергуються в морфах однієї морфеми<sup>10</sup>.

Із зазначеного вище випливає, що морфонема — це елементарна одиниця морфологічного субривня мови, що перебуває на межі фонологічного і морфемного ярусів, яка виявляється в похідних словах або формах одного й того самого слова як аломорф, зумовлена еволюційними процесами у фонологічній та морфологічній системах мови, тобто є результатом давніх фонетичних процесів, що в сучасній мові закріплені як альтернації голосних і приголосних фонем.

На межі твірної основи та словотворчого афікса можливі не всі сполучення фонем. Досить часто приєднання словотворчих афіксів до твірної основи викликає різноманітні морфологічні перетворення: 1) альтернацію (чергування) фонем; 2) інтерфіксацію, або появу звукової прокладки (інтерфікса); 3) інтерференцію морфем (дифузію, накладання, аплікацію); 4) усічення (елізію) твірної основи; 5) зміну акцентуації (переміщення наголосу) в похідному слові по-

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика : В 5 т. / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. — К., 1969. — Т. 1. — С. 266.

<sup>4</sup> Чурганова В. Г. Очерк русской морфологии. — М., 1973. — С. 35.

<sup>5</sup> Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985. — С. 141.

<sup>6</sup> Языкознание : Большой энциклопед. словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1998. — С. 315.

<sup>7</sup> Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова : Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К., 1999. — С. 171.

<sup>8</sup> Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — К., 2000. — С. 378.

<sup>9</sup> Вакарюк Л. О., Панько С. Є. Український словотвір у термінах : Словник-довідник. — Тернопіль, 2007. — С. 94.

<sup>10</sup> Селіванова О. О. Зазнач. праця. — С. 479.

рівняно з твірним. Унаслідок цього відбувається взаємоприспосовування твірної основи і дериваційного засобу.

Морфологічні явища при словотворенні мають такі основні особливості:

- 1) не порушують смислових відношень між твірним та похідним словами;
- 2) використовуються не в усіх похідних словах;
- 3) переміщення наголосу в межах словотвірної пари в процесі словотворення однаково стосується як дериватології, так і морфології;
- 4) найчастіше альтернації виникають на шві кореневої та суфіксальної морфем, причому перша здебільшого закінчується на приголосний (корінь твірного слова є закритим);
- 5) унаслідок згаданих вище процесів змінюється фонемний склад слова;
- 6) усі морфологічні явища поділяються на продуктивні й непродуктивні залежно від частотності їхньої реалізації в мові;
- 7) один морфологічний процес може бути використаний незалежно від іншого або в комбінації з іншим;
- 8) жодне морфологічне явище не використовується без словотворчого форманта (афікса).

**1. Альтернація.** При творенні слів на межі твірної основи та словотворчого форманта (найчастіше — суфікса) відбуваються позиційні зміни як приголосних, так і голосних фонем (найчастіше — у кореневій морфемі), зумовлені давніми фонетичними процесами, як-от: перехідними палаталізаціями задньоязикових, змінами приголосних у сполученні з постконсонантним \*j, давніми якісно-кількісними чергуваннями голосних (переважно в дієслівних коренях), змінами, зумовленими занепадом і вокалізацією редукованих, тощо, напр.: *сваха* → *свашин* /х:ш/ (результат першої палаталізації), *ходить* → *виходжений* /д:дж/ (результат асиміляційних процесів сполучення проривного \*d з постконсонантним \*j), *сухий* → *сохнути* /о:у/ (результат давнього якісного чергування \*oц // \*u), *кров* — *кривавий* /о:и/ (результат вокалізації редукованого в сильній і його занепад у слабкій позиції) та ін.

Альтернація, або чергування, — це парадигматичне відношення між однорідними одиницями мови (одиницями одного рівня), здатними заміняти одна одну в складі більших одиниць, що зазвичай відбувається за певних синтагматичних і/або парадигматичних умов<sup>11</sup>. Альтернації властиві насамперед одиницям фонетико-фонологічного рівня мови — звукам і фонемам.

Приголосні фонери, що стоять наприкінці твірної основи, пристосовуються до початкових фонем словотворчих афіксів. Для українського словотворення найхарактернішими є чергування на межі морфем, а саме кореня й суфікса. Як слушно зазначає О. А. Земська, «ці чергування поширюються на приголосні фонери і мають регресивний напрямок, інакше кажучи, наступний морф (суфіксальний) викликає зміну в попередньому (основному)»<sup>12</sup>. Чергування фонем відбувається не тільки на межі морфем, а й усередині кореня, і в цьому випадку воно зумовлене фонемною будовою сусідніх морфем та є результатом їхнього взаємоприспосовування.

**2. Інтерфіксація** полягає в тому, що між двома морфемами в процесі словотворення з'являється звукова прокладка, яка позбавлена будь-якого елементарного значення (є асемантомою). Вона унеможливує небажані фонемні сполучення, які суперечать законам морфології або є невластивими морфемній структурі слова в сучасній українській мові. Такі звукові прокладки можуть з'являтися в слові за аналогією, вони в ньому виконують суто єднальну функ-

<sup>11</sup> Языкознание.— С. 580.

<sup>12</sup> Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование : Учеб. пособие.— М., 1973.— С. 82–83.

цію, напр.: *шосе* + **-н-** → *шосе-й-н-ий*; *Африк-а* + **-ськ-** → *африк-ан-ськ-ий*; *Ялт-а* + **-ець¹** → *ялт-ин-ець*.

Інтерфіксація не є способом словотворення, це лише один з морфологічних процесів, аналогічних за функцією чергуванню.

У мовознавстві побутує погляд, що подібні прокладки входять до структури суфікса, таким чином ускладнюючи його (так звані складні суфікси), проте їх не можна вважати ані різновидом суфікса, ані власне суфіксом, оскільки ці звукові прокладки позбавлені однієї найважливішої ознаки морфеми: вони не виражають, на відміну від суфіксів, елемента чи то лексичного (дериваційного), чи то граматичного значення. Функція інтерфікса суто конститутивна (будівельна), тоді як суфікси та інші афікси мають певне семантичне навантаження. О. А. Земська з цього приводу зазначає: «Ставлячи інтерфікси в один ряд із суфіксальними або префіксальними морфемами, ми руйнуємо визначення морфеми як найменшого значущого елемента у складі слова. Зарахування інтерфіксів до числа морфем привело б до того, що терміном “морфема” стали б називатися явища функціонально різні: семантичні частини слова й асемантичні прокладки»<sup>13</sup>.

Асемантичність інтерфікса в структурі слова доводиться наявністю тождесних за значенням похідних утворень як з інтерфіксами, так і без них, пор.: *шосе-* + **-н-** → *шосе-й-н-ий* і *брат-Ø* + **-н-** → *брат-н-ий*; *Африк-а* + **-ськ-** → *африк-ан-ськ-ий* і *Тул-а* + **-ськ-** > *туль-ськ-ий*; *Ялт-а* + **-ець¹** → *ялт-ин-ець* і *Харків-Ø* + **-ець¹** → *харків-ець*.

Між альтернацією та інтерфіксацією як морфологічними явищами є суттєві відмінності, які виявляються в тому, що:

1. Альтернація фонем — явище регулярне; інтерфіксація, як правило, нерегулярне.

2. Альтернативі фонем передбачувані й відбуваються в чітко визначених позиціях; інтерфіксація не є строго обов'язковою та неминучою.

3. При інтерфіксації іноді допускається варіювання звукових прокладок (наприклад, інтерфікси **-ан-** та **-ин-** при творенні похідних від географічних назв), а при альтернативі це неможливо.

4. Інтерфіксація звичайно відбувається за аналогією (пор.: *Чилі* → *чилі-н-ізм* та *Аргентин-а* → *аргентин-ізм*; у першому похідному **-н-** — це інтерфікс, ужитий за аналогією до другого похідного слова, де **-н-** — частина кореня), тоді як чергування відбуваються за правилами (або альтернативними моделями).

**3. Інтерференція, або накладання,** — це морфологічний процес при словотворенні, суть якого полягає в тому, що в складі похідного слова відбувається поєднання тотождесних кінцевих фонем морфеми твірного слова й початкових фонем морфеми похідного слова, інакше кажучи, коли твірна основа й словотворчий формант, що приєднується до неї, мають однаковий звуковий склад, напр.: *Смоленськ* + **-ськ-** → *смолен(ськ)ський* → *смолен-ськ-ий* (на суфікс **-ськ-** твірної основи накладається словотворчий формант (суфікс) **-ськ-** у похідному слові); *таксі* + **-ист-** → *такс(і)ст* → *такс-ист* (на кінцевий голосний **-і-** твірної основи накладається суфікс **-ист-** похідного слова). У науковій літературі, присвяченій проблемам дериватології, трапляються й інші назви, як-от: дифузія, аплікація.

Інтерференція морфем відбувається при творенні всіх повнозначних частин мови — іменників, прикметників, дієслів, прислівників, напр.: *виш-я* + **-няк-** → *виш(н)няк* → *виш-няк* (пор.: *лоз-а* + **-няк-** → *лоз-няк*); *Донецьк* + **-цьк-** → *до-*

<sup>13</sup> Земская Е. А. Словообразование // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 175.

не(цьк)цький → донецький (пор.: козак + -цьк- → козацьк-ий); грузин-ий + -ну- → груз(н)нути → грузнути (пор.: сух-ий + -ну- → сохнути) тощо.

Інтерференція морфем — це особливий різновид гаплогії (тобто зникнення одного з двох однакових складів, які розташовані поряд у слові). О. А. Земська зазначає: «Словотвірна гаплогія розглядається мовознавцями як один з видів пристосування морфів на межі морфем. Доцільність введення спеціального терміна для називання цього явища зумовлена тим, що гаплогію прийнято розглядати як явище фонетичне. Накладання морфів — явище морфонологічне, що реалізується за певних морфонологічних умов — на морфемному шві. Крім того, накладання морфів може стосуватися не лише складів»<sup>14</sup>.

**4. Усічення.** При творенні слів на межі твірної основи і словотворчого форманта виникають фонемні сполучення, що не властиві українській мові або тому чи іншому словотвірному типові і не відповідають нормам дистрибуції фонем на морфемних швах. Унаслідок цього кінець твірної основи усікається, тобто зникає одна якась фонема (голосна чи приголосна) або різноманітні фонемні сполучення.

Усічення, або елізія, — це морфонологічний процес, що відбувається при словотворенні, унаслідок якого твірна основа не повністю репрезентується в похідному слові, а постає в скороченому вигляді, тобто складається з меншої кількості фонем. Як правило, найчастіше це відбувається при афіксації, напр.: *актуальн-ий* → *актуал*<sup>1</sup>-ізува-ти (замість *актуал(ьн)ізувати*), *піаніно* → *піаніст* (замість *піан(іно)іст*). Усічення спостерігається також у процесі творення складних слів, і воно зазвичай наявне в першій твірній основі, напр.: *англійськ-ий* + *українськ-ий* → *англо-український* (замість *англ(ійськ)о-український*).

Усічення як морфонологічний процес спостерігається при творенні похідних слів:

1. Від субстантивних основ:

а) усікається кінцевий голосний основ невідмінюваних іменників: *кенгуру* + *-ен-* → *кенгур-ен-я*, *резюме* + *-ува-* → *резюме-ува-ти*;

б) усікається кінцевий суфікс або субморф відмінюваного слова: *качк-а* + *-ен-* → *кач-ен-я*, *вульгарн-ий* + *-изм-* > *вульгар-изм*;

2. Від ад'єктивних основ усікається, як правило, кінцевий суфікс: *солодк-ий* + *-ощ-* > *солод-ощ-і*, *зарубіжна література* + *-к-* > *зарубіж-к-а*.

3. Від дієслів усікається суфікс (тематичний голосний) дієслівної основи: *чаклува-ти* + *-ун-* → *чакл-ун*; *стриба-ти* + *-ун-* → *стриб-ун* та ін.

**5. Зміна акцентуації.** У сучасній українській мові наголос у синтагматичному плані характеризується нефіксованістю, тобто він може стояти в різних місцях, бути на будь-якому складі й на будь-якій морфемі. «У парадигматичному плані, — зазначає В. М. Винницький, — основна функція наголосу полягає в тім, що він виступає засобом упорядкування парадигми слова і, з іншого боку, — засобом протиставлення, розрізнення граматичних класів слів»<sup>15</sup>. З цього випливає, що наголос може бути рухомим і нерухомим у межах словозмінної парадигми. Проте це твердження можна застосувати і в дериваційному плані: наголос у процесі словотворчого акту може переміщуватися з однієї морфеми на іншу (рухомий наголос) або залишатися на тій самій морфемі (нерухомий наголос). Як морфонологічне явище, нас цікавить саме рухомий наголос, тобто такий, що змінює своє положення в слові у процесі словотворення, переміщуючись з однієї морфеми на іншу.

<sup>14</sup> Земская Е. А. Словообразование. — С. 183–184.

<sup>15</sup> Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Л., 2002. — С. 24.

У морфологічному плані рухомість / нерухомість наголосу властива всім повнозначним словам, що мають систему словозміни, і, навпаки, не властива тим словам, що її не мають, а саме: прислівники, дієприслівники, невідмінювані імена. У дериваційному плані рухомістю / нерухомістю наголосу характеризуються похідні повнозначні слова, тоді як у непохідних така характеристика відсутня, оскільки в сучасній мові вони не мають словотвірної бази. Рухомість / нерухомість наголосу для похідного слова можна визначити в межах словотвірної пари, а також у межах інших, більших за словотвірну пару, одиниць дериватології — словотвірного ланцюжка, словотвірної парадигми, словотвірного гнізда.

При цьому не варто ототожнювати морфологічну й словозмінну рухомість наголосу похідних повнозначних слів. Так, при аналізі акцентуації відад'єктивного іменника *молодість* виявиться, що наголос у межах словозмінної парадигми є нерухомим — кореневим (*мблодість, мблодості, мблодості, мблодість, мблодістю, (на) мблодості, мблодосте*), тоді як у межах словотвірної пари він рухомий — флексійно-кореневий (*мблодість* ← *молодій*). Проте не є винятком збіг парадигматичної нерухомості наголосу в похідних словах, наприклад, іменник *читання* характеризується нерухомою суфіксальною акцентуацією як у межах словозмінної парадигми (*читання, читання, читання, читання, читанням, (на) читання; читання, читань, читанням, читання, читаннями, (на) читаннях*), так і в межах словотвірної пари (*читання* ← *читати*).

Зміна акцентуації — це морфологічний процес, що полягає в зміні місця наголосу в процесі словотворення, його переміщення з однієї морфеми твірного слова на іншу морфему похідного слова (напр.: *добрий* → *доброта, чистий* → *чистота* (R → F)<sup>16</sup>; *молодій* → *мблодість, старій* → *старість* (F → R); *слухати* → *слухач, діяти* → *діяч* (R → S); *переказувати* → *переказ, переспікувати* → *переспів* (R → P); *новий* → *заново, молодій* → *замолоду* (F → P) та багато інших). Зміна акцентуації може виступати як самостійним засобом, що супроводжує акт словотворення, так і допоміжним, який поєднується з іншим морфологічним засобом (альтернацією, інтерфіксацією, інтерференцією, усиченням), напр.: *крийга* → *крижаній* (/г:ж/ + R → F : альтернація + зміна акцентуації), *Америка* → *америкáнський* (-ан- + R → I : інтерфіксація + зміна акцентуації), *вишня* → *вишняк* (-н- ≈ -няк- + R → S : інтерференція + зміна акцентуації), *земля* → *підземний* (зем(л) + F → R : усичення + зміна акцентуації). Зміна акцентуації як морфологічний процес властива всім повнозначним частинам мови — іменникам, прикметникам, дієсловом, прислівникам.

Таким чином, здатність українського наголосу до рухомості дає підстави використовувати його як словотворчий засіб. У зв'язку з цим не можна повністю погодитися з думкою О. М. Тихонова, що «наголос не є самостійним словотворчим засобом. Він зазвичай виступає лише як один з компонентів форманта, входить до формальної характеристики словотвірного типу»<sup>17</sup>. У більшості випадків так і є, але наголос може виступати як самостійний формант, становлячи, таким чином, окремий різновид деривації (спосіб словотворення), напр.: *атлас* — *атлас, білізна* — *білизна, приклад* — *приклад* тощо<sup>18</sup>.

<sup>16</sup> Р — префіксальний наголос, R — кореневий наголос, S — суфіксальний наголос, F — флексійний наголос, I — інтерфіксальний наголос.

<sup>17</sup> Тихонов А. Н. Современный русский язык. Морфемика. Словообразование. Морфология. — М., 2002. — С. 103.

<sup>18</sup> Винницький В. М. Про акцентуаційний спосіб словотворення // Мовознавство. — 2007. — № 3. — С. 12–22; Вакарюк Л. О., Панько С. Є. Знач. праця. — С. 22.

Однакове словотвірне переміщення наголосу спостерігається не в усіх утвореннях, що належать до одного словотвірного типу, воно може охоплювати лише частину похідних слів, інші похідні слова засвідчують іншу акцентно-дери-ваційну модель (належать до іншого акцентно-дери-ваційного типу), напр.: *добрий* → *добротá*, *чистий* → *чистотá* (R → F), але *щедрий* → *щедрѡта* (R → S) і *німий* → *німѡта* (F > S).

Отже, у сучасній українській мові процес лексичної деривації може супро-воджуватися різними морфологічними явищами — альтернаціями голосних і приголосних, інтерфіксацією, інтерференцією морфем, усиченням твірної осно-ви, зміною акцентуації. Ці явища характеризуються різним ступенем продук-тивності: одні з них — більш продуктивні (альтернації, зміна акцентуації), ін-ші — менш продуктивні. Крім того, акт деривації може супроводжуватися (чи не супроводжуватися зовсім) одним морфологічним явищем або кількома од-ночасно, при цьому всі вони мають певні особливості.

Між альтернацією та інтерфіксацією є значні відмінності, так само не є то-тожними поняття інтерференції морфем і фонетичної гаплогії. Зміна акцен-туації як морфологічне явище спостерігається як при словозміні, так і при словотворенні, при цьому одне й те саме похідне слово з погляду лексичної де-ривації і формотворення може бути по-різному схарактеризовано в плані його акцентуації. Ця розбіжність між нерухомим наголосом словоформ лексеми в ме-жах словозмінної парадигми і рухомим наголосом у межах словотвірної пари може пояснюватися різними чинниками, наприклад законом акцентної аналогії та вирівнюванням наголосу в межах слів, належних до одного словотвірного ти-пу, відтягуванням наголосу на «акцентно сильні» морфemi.

(Миколайів)

S. S. PONOMARENKO

#### PECULIARITY OF MORPHOPHONOLOGICAL PHENOMENA IN LEXICAL DERIVATION IN UKRAINIAN

In this article the notion of morphophoneme in different linguistic studies of 20<sup>th</sup> century is analyzed. Its detailed definition is also presented here. The research also focuses on basic morphophonemic phenomena, which support the process of lexical derivation. Typical for the Ukrainian language morphophonological processes are described. Among them are alternation, interfixation, interference, elision, and accent change. Differences between alternation and interfixation, morpheme interference and haplology are presented. The paper confirms that the stress change during the derivation depends on derivative types. Besides, stress mobility in inflexion and derivation does not coincide.

**Key words:** morphophoneme, morphophonology, alternation, interfixation, interference, elision.

## **АКЦЕНТНІ ВІДМІННОСТІ ІМЕННИКІВ СЕРЕДНЬОГО РОДУ \*Ї- / \*ЇО-ОСНОВ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИДАННІ «ГРАМАТИКИ» М. СМОТРИЦЬКОГО 1619 Р. ТА В РОСІЙСЬКОМУ ВИДАННІ 1648 Р.**

Стаття присвячена порівняльно-історичному та зіставному аналізу відмінностей у наголошенні іменників середнього роду в українському (1619 р.) та російському (1648 р.) виданнях «Граматики» М. Смотрицького. Дослідження словесного наголосу пам'яток XVI–XVIII ст., словників та діалектологічних праць дало змогу встановити особливості системи акцентуації аналізованих лексем у староукраїнській мові XVII ст. та пояснити відмінності в наголошених словоформах порівняно з російським виданням.

**Ключові слова:** іменники середнього роду, словоформа, акцентуація, словесний наголос, акцентні відмінності.

Невід'ємною складовою частиною вивчення історії українського наголосу є староукраїнська акцентна система, засвідчена церковнослов'янськими пам'ятками. У нашому дослідженні система наголосів розглядається в зіставному аспекті, що яскравіше відбиває особливості тогочасної системи наголошення української мови. Під час аналізу відмінностей ураховано тип акцентованої морфеми, морфемну будову загалом, зміни місця наголосу в межах словозмінної парадигми та словотвірної пари.

Мета дослідження — проаналізувати причини розбіжностей у наголошенні іменників середнього роду в українському (1619 р.) та російському (1648 р.) виданнях «Граматики» М. Смотрицького та визначити особливості акцентної системи української мови XVII ст. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) подання іменників з акцентними відмінностями; 2) з'ясування первісної акцентуації слова (словоформи) та підтвердження акцентуації аналізованих лексем словоформами зі староукраїнських граматик, словників, художніх і релігійних творів; 3) з'ясування причин зміни позиції наголосу та встановлення особливостей акцентної системи української мови аналізованого періоду.

Проведений аналіз українського та російського видань «Граматики» М. Смотрицького дозволив виявити такі відмінності в наголошенні іменників середнього роду \*Ї- / \*ЇО-основ:

- 1) *глі́ній* (Є. <sup>1</sup>, 36) — *глаго́ланіи* (М., 74) — род. мн. сер. р., \*її-основа;
- 2) *дре́во* (Є.) — *дре́во* (М.):
  - 2.1) *на дрéвѣ* (Є., 496) — *на́древѣ* (М., 343 зв.) — місц. одн. сер. р., \*ї-основа;
  - 2.2) *ѡ дрéва* (Є., 90) — *ѡ дрéва* (М., 108 зв.) — кл. одн. сер. р., \*ї-основа;

---

<sup>1</sup> Список скорочень див. у кінці статті.

- 2.3) *дрѣво\** (Є., 90) — *древѡмъ* (М., 108) — дав. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 2.4) *дрѣвами* (Є., 90) — *дрѣвами* (М., 108 зв.) — ор. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 3) *естество* (Є.) — *естество* (М.):
  - 3.1) *ѣстество* (Є., 394, 396) — *естество* (М., 383, 384 зв.) — наз. одн. сер. р., \*ѡ-основа;
  - 3.2) *ѣстествомъ* (Є., 311) — *естествомъ* (М., 228 зв.) — ор. одн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 4) *жѣтіє* (Є., 463, 472) — *житіє* (М., 323, 328) — наз. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 5) *лицѧ* (Є., 233, 239) — *лица* (М., 180, 184) — род. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 6) *вѣ мѣрилахъ* (Є., 442) — *вѣ мѣрилѣхъ* (М., 311) — місц. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 7) *навѣтованіѧ* (Є., 425) — *навѣтованіѧ* (М., 301 зв.) — наз. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 8) *обрѣзаніѧ* (Є., 389) — *обрѣзаніѧ* (М., 280 зв.) — наз. мн. сер. р., \*јѡ-основа;
- обрѣзаніѧ* (Є., 414) — *обрѣзаніѧ* (М., 295) — наз. мн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 9) *послѣдованіѧ* (Є., 425) — *послѣдованіѧ* (М., 301 зв.) — наз. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 10) *поспѣніємъ* (Є., 285) — *поспѣніємъ* (М., 212 зв.) — ор. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 11) *сердце* (Є.) — *сердце* (М.):
  - 11.1) *сѣрдца* (Є., 97, 98) — *сердцѧ* (М., 112 зв. (двічі)) — наз. / зн. мн. сер. р., \*јѡ-основа;
  - 11.2) *сѣрдцы* (Є., 98) — *сердцѧ* (М., 112 зв.) — ор. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
  - 11.3) *сѣрдцами* (Є., 98) — *сѣрцѧми* (М., 112 зв.) — ор. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
  - 11.4) *сѣрдце\** (Є., 98) — *сердцѣхъ* (М., 112 зв.) — місц. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
  - 11.5) *сѣрдца* (Є., 98) — *ѡ сѣрдцѧ* (М., 112 зв.) — кл. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 12) *собесѣдованіѧ* (Є., 418) — *собесѣдованіѧ* (М., 397 зв.) — зн. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 13) *совѣтованіѧ* (Є., 425) — *совѣтованіѧ* (М., 301 зв.) — дав. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 14) *сѣтованіѧ* (Є., 468) — *сѣтованіѧ* (М., 325 зв.) — наз. мн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 15) *торжѣство* (Є., 446) — *торжѣствѡ* (М., 313) — зн. одн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 16) *требованіє* (Є.) — *требованіє* (М.):
  - 16.1) *требованіє* (Є., 399) — *требованіє* (М., 286 зв.) — наз. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
  - 16.2) *требованіѧ* (Є., 424) — *требованіѧ* (М., 301) — зн. мн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 17) *оудвоєніє* (Є., 501) — *оудвоєніє* (М., 336) — наз. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 18) *хѡдожѣствѡ* (Є., 476, 477) — *хѡдожѣствѡ* (М., 431, 431 зв.) — дав. одн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 19) *во ѡбрѣтєніє* (Є., 403) — *во ѡбрѣтєніє* (М., 289) — місц. одн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 20) *чаданіѧ* (Є., 424) — *чѧданіѧ* (М., 301) — наз. мн. сер. р., \*јѡ-основа;
- 21) *число* (Є.) — *число* (М.):
  - 21.1) *числѡ* (Є., 44, 60, 360) — *числѡ* (М., 79, 90 зв., 360 зв.) — наз. одн. сер. р., \*ѡ-основа;
  - 21.2) *числѧ* (Є., 60) — *числа* (М., 90 зв.) — наз. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
  - 21.3) *числы* (Є., 62) — *числы* (М., 92) — ор. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
  - 21.4) *числѣ\** (Є., 247) — *числѣхъ* (М., 169 зв.) — місц. мн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 22) *ядрило* (Є., 90) — *ядрило* (М., 108 зв.) — наз. одн. сер. р., \*ѡ-основа;
- 23) *яρμο* (Є.) — *яρμο* (М.):
  - 23.1) *ярма* (Є., 86) — *ярма* (М., 106) — наз. / зн. / кл. дв. сер. р., \*ѡ-основа;
  - 23.2) *ярмѡ* (Є., 86) — *ярмѡ* (М., 106) — род. / місц. дв. сер. р., \*ѡ-основа.

Аналізовані стародруки засвідчують 23 іменники середнього роду \*о- / \*јѡ-основ, які мають акцентні відмінності, з них \*о-основ — 8 і \*јѡ-основ — 15.

Іменникові лексеми мають розбіжності в різних відмінково-числових формах, загалом зафіксовано наявність 44 акцентних відмінностей, з яких 23 іменника мають форму однини, 19 – множини та 2 – двоїни.

У виданнях «Граматики» М. Смотрицького є низка іменників середнього роду, що утворені від дієслівних основ шляхом додавання суфіксів *-аніј-*, *-лніј-*, *-єніј-*, *-їніј-* на позначення абстрактних процесуальних понять. Незважаючи на однаковий спосіб словотворення, іменники мають різні акцентуаційні характеристики. Можемо виділити дві групи іменників: 1) з наголосом на дієслівному суфіксі в українському виданні та на корені — у російському: *глаголаніє*, *навѣтованіє*, *обрѣзаніє* (*ѡбрѣзаніє*), *послѣдованіє*, *поспѣваніє*, *собесѣдованіє*, *совѣтованіє*, *сѣтованіє*, *требованіє*, *ѡбрѣтєніє*, *чѧданіє* і 2) з кореневим наголошенням в українському виданні та суфіксальним — у російському: *оудвоєніє*.

Встановлення праслов'янської акцентуації аналізованих іменників є доволі проблематичним, оскільки такі лексеми утворилися на значно пізнішому етапі

розвитку мови. Їхнє виникнення зумовлене потребою в текстах релігійного характеру. Отже, досліджувати такі іменники можемо тільки описово, зазначаючи акцентні відмінності в межах словозмінної парадигми та словотвірної пари.

Щодо наголосів у шкільному підручнику «Адельфотес» І. Огієнка зазначав: «Слова на *-а́ніє* частіше мають наголос на *-а*: *послѣдовáніє, требовáніє*»<sup>2</sup> і «Так само й слова на *-єніє* мають наголос постійно на *-є*»<sup>3</sup>. Учений стверджував, що наголоси в цій книжці скрізь українські, бо вона надрукована вже у львівській друкарні, тому зберігає приклади українського наголошення, яке абсолютно відрізняється від російського. Такі розбіжності можуть пояснюватися тим, що дієслова на *-ати*, особливо на *-овати*, від яких утворені аналізовані іменники, мають наголос на *-а́*<sup>4</sup>.

Слід зазначити, що в «Граматиці» серед лексем також спостерігаємо й спільнокореневі слова, які в українському виданні мають суфіксальне наголошення, а в російському — кореневе: *бесѣдовáста* (Є., 420) — *бесѣдоваста* (М., 299), *глаго́лати* (Є., 9, 444) — *глаго́лати* (М., 45, 412), *списме́нь* (Є., 38) — *спі́сьмень* (М., 74 зв.).

З коротенького «Словничка давніх українських наголосів» І. Огієнка, побудованого на основі двох Службників (стрятинського 1604 р. і київського 1629 р.), нами виписано слова, які є «доказом, що вже в той час ми мали свою певну систему наголосу, в більшості ... подібну на живу сучасну (особливо в західноукраїнських говорах)»<sup>5</sup>: *глаго́лати, обрѣ́зніє*.

Віддієслівні іменники на *-аніє (-аніє)* з українським наголосом на суфіксальному голосному (*глаго́ланіє, навѣ́тованіє, обрѣ́заніє (обрѣ́заніє), послѣдовáніє, собесѣдовáніє, совѣ́тованіє, сѣ́тованіє, требовáніє, ча́ніє*) зафіксовані з подвійною акцентуацією в інших українських стародруках: *глаго́ліа* (К., 96), *обрѣ́заніє* (Л., 11), *обрѣ́занье* (Бер. В., 13), *обрѣ́заніє* (Служ. Стр., 1604, 509), *обрѣ́тєніа* (там же, 382), *познáньє* (Єв., 188; Рад., 153, 303, 623) — *пѣ́знанє* (Желех., 652), *послѣдовáніа* (К., 82), *послѣдовáніє* (Служ. Стр., 1604, 429, 430). Давньоруська пам'ятка — Чудівський Новий Завіт — також засвідчує в деяких випадках подвійну акцентуацію: *обрѣ́занье* (ЧНЗ, 100, 121) — *обрѣ́занье* (там же), *сѣ́тованье* (там же, 82 зв.), *требовáнья* (там же, 116).

У староукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. зафіксовано чимало похідних віддієслівних іменників сер. р. аналогічного словотвірного типу (на *-аніє, -єніє*) із суфіксальною акцентуацією:

*благосѣ́ствованіє* (А., 85 зв., 104 зв., 114, 120 зв. (двічі), 127 зв., 128 (двічі), 136 зв., 158, 158 зв., 159 (двічі), 187 зв.), *виховáне* (Зиз. Л., 75), *дрижáньє* (Зиз. Л., 86), *мудровáніє* (Гр. См., 72), *начертáнію* (Адельф., 57), *обѣ́тованіє* (К., 52 зв., 53 зв., 54 зв., 62, 146 зв., 170, 186, 196 зв.), *повиновѣ́ніє* (Є., 82), *подражáніє* (Зиз. Л., 67), *помышлѣ́нію* (Адельф., 57), *попечѣ́ніє* (Адельф., 190), *послáніє* (Є., 74), *прорсчѣ́ніє* (Гр. Зиз., 78), *прочтѣ́нію* (Є., 61), *предѣ́леніє* (Гр. Зиз., 35), *презирáніє* (там же., 78), *творѣ́ніє* (Є., 19), *разграблѣ́ніє* (Гр. Зиз., 78), *раховáня* (Бер., 149), *до сховáня* (Бер., 117), *старáньє* (Рад., 41), *оусѣ́чєніє* (Гр. Зиз., 35) та ін.

Як стверджує З. Веселовська, «віддієслівні іменники на *-аньє (-аня)* в пам'ятках української мови вживаються з наголосом на голосному суфікса, як і

<sup>2</sup> Огієнко І. І. Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок : Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії // Зап. чина св. Василя Великого.— Л., 1925.— Т. 1. Вип. 3.— С. 210.

<sup>3</sup> Огієнко І. І. Український наголос на початку XVII-го віку // Зап. чина св. Василя Великого.— Жовква, 1926.— Т. 2.— Вип. 1–2.— С. 11.

<sup>4</sup> Огієнко І. І. Наголос, яко метод...— С. 210.

<sup>5</sup> Там же.— С. 211–212.

відповідні інфінітиви, від яких вони утворені...»<sup>6</sup>, наприклад: *требовати* (Т. З., 118), *требуєть* (Бар., 18), *послѣдова<sup>ми</sup>* (ЧНЗ, 49 зв.), *глаголати* (московські наголоси стародрукованого Євангелія)<sup>7</sup>. На її думку, «цей дуже поширений тип віддієслівних імен характеризується таким же місцем наголосу в російській і білоруській мовах. Деякі іменники цього типу відзначаються з паралельними наголосами на корені і суфіксі, наприклад: *первое казаня* (К. Тр., 125) і *казанье* (Бер., 130), ... *мѣшканье* (Зиз. Л., 75, 83; Бер., 168) і *мѣшканя* (К. Тр., 126 зв.) ... У групі іменників спостерігаємо наголос лише на корені: ... *вѣзане* (Зиз. Л., 80), *дѣвбане* (Бер., 216), *тѣсане* (Бер., 216), *шуканье* (Зиз. Л., 72)»<sup>8</sup>. Дослідниця пов'язує причини різного наголошування з діалектними особливостями в східноукраїнських говорах, де переважає суфіксальне наголошення, та в західноукраїнських говорах, де наголос стоїть на корені<sup>9</sup>.

Щодо віддієслівних іменників на *-єніє (-єньє)*, то в українських стародруках послідовно, як зазначає З. Веселовська, наголошується суфіксальний голоосний<sup>10</sup> (*обрѣтєніє*), проте іменникова лексема *оудвѣєніє* в «Граматичі» М. Смотрицького 1619 р. свідчить про зворотне.

Суфіксальна акцентуація властива більшості віддієслівних іменників середнього роду, утворених за допомогою форманта *-єніє*. Очевидно, така акцентуаційна тенденція відбиває реальну староукраїнську вимову. С. Пономаренко теж припускає, що «похідні іменники на *-єніє* в українській мові XVI–XVII ст. характеризувалися суфіксальним наголосом, на *-єніє* — кореневим або суфіксальним»<sup>11</sup>.

Сучасні українська та російська мови зберігають лексеми такими ж тільки в окремих випадках: *пизнанья* (УРС, III, 425; Голоск., 290; УЛВН, 455; СУМ, VI, 530; Погр., 385; Погр. ОС, 426) — *познаніє* (ОСРЯ, 411), *обрѣзанья* (Погр., 334) — *обрѣзаніє, обрѣзаніє* (ОСРЯ, 323), *послѣдовність* (Погр., 408), *сѣтованья* (ОСРЯ, 527), *собесѣдованіє* (ОСРЯ, 544), *требованіє* (ОСРЯ, 585), *удвоєніє* (ОСРЯ, 596), *чянія* (ОСРЯ, 630). Отже, староукраїнські акценти в більшості досліджуваних словоформ або не збігаються із сучасною традицією наголошення, або взагалі втрачені, оскільки лексеми та їхні форми замінені іншими.

Дослідивши акцентуаційні відмінності двох ідентичних пам'яток, можна поділити всі репрезентовані віддієслівні іменники середнього роду на дві групи, перша з яких відбиватиме послідовний суфіксальний наголос українських стародруків, а друга — кореневий та суфіксальний наголос у староукраїнській мові XVII ст. Наявність такої великої кількості різних відмінково-числових форм іменникових лексем в українському виданні доводить, що віддієслівні іменники характеризуються нерухомим наголосом у межах словозмінної парадигми, зокрема у формах наз., дав., зн., ор., місц. одн., наз., род., зн. мн., і відбивають реальну староукраїнську акцентуацію аналізованого періоду.

Ще одну акцентну групу становлять іменники, що належать до одного словотвірного типу та утворені за допомогою суфікса *-єство*: *єстєство, торжєство*,

<sup>6</sup> Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть).— Х., 1970.— С. 55.

<sup>7</sup> Огієнко І. І. Наголос, яко метод...— С. 221.

<sup>8</sup> Веселовська З. М. Зазнач. праця.— С. 55–56.

<sup>9</sup> Там же.— С. 56.

<sup>10</sup> Там же.

<sup>11</sup> Пономаренко С. С. Акцентні відмінності іменників середнього роду у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. // Мовознавство.— 2012.— № 4.— С. 28.

*хѡдожѣство*. В українському виданні «Граматики» М.Смотрицького всі лексеми характеризуються кореневим наголошенням, тоді як російські іменники *естество*, *торжество* мають флексійну акцентуацію, а *хѡдожѣство* — кореневу.

Іменник *естество*, що належав у праслов'янській мові до баритонованої а. п. із суфіксальним наголосом <sup>12</sup> — \*(j)estǐstvo, ужито у формах наз. та ор. одн. з кореневим наголосом в українському виданні пам'ятки та флексійним — у московському стародрукові. В. Складенко стверджує: «Іменники із суфіксом -ств(о) в українській мові, як і в російській та білоруській, — переважно книжного походження. Велику кількість їх становлять запозичення зі старослов'янської мови (через церковнослов'янську). Старослов'янська (староболгарська) акцентуація іменників із суфіксом -stvo була тісно пов'язана з праслов'янською, а тому старослов'янське (церковнослов'янське) наголошення запозичених іменників можна розглядати як давнє» <sup>13</sup>.

Таким чином, баритоновані іменники могли характеризуватися як кореневою, так і суфіксальною акцентуацією. Лексему *естество* В. Складенко відносить до баритонованих іменників із суфіксальним наголосом: «У баритонованих іменниках на -stvo із суфіксальним акцентованим редукованим голосним у слабкій позиції наголос на ґрунті староболгарської або давньоруської мови перемістився з редукованого голосного суфікса на попередній голосний» <sup>14</sup>: *естьство*.

У подальшому розвитку іменники цього типу первісну акцентуацію втратили. Наголос на закінченні в московському виданні відбиває давньоруську традицію наголошування: наз.-зн. *естьствѣ* (ЧНЗ, 112 зв.), ор. *естьствѣмъ* (ЧНЗ, 123). Цей давній тип наголосу зберегли як норму сучасні українська та російська мови: *ествѣ* (УЛВН, 194, Погр. ОС, 194), *естество* (ОСРЯ, 143).

У староукраїнських пам'ятках засвідчена варіативність наголошення: *естество* (К., 12 зв.; Зиз. Л. 45; Є., 2 зв.) і *ѣстество* (Є., 76, 100 зв.), *естество* (Гр. Зиз., 85), *ѣстество* (Тр., 3/2 зв.; Гал., 125 зв.; Бар., 61, 80 зв., 158 зв., 193 зв. — двічі, 231, 236; Рад., 146 — двічі, 148, 430) і *естество* (Тр., 3/3, 10 зв., 63 зв.; Рад., 147, 150, 731; Тупт., 23 зв.); *естество* (Желех., 215), *естѣство* (Коп. Ом., 15 зв.), *ѣстество* (Г. Кл., 1), у той час як обидві форми в українському виданні «Граматики» М. Смотрицького засвідчують кореневе наголошення.

Як зазначав І. Огієнко, «у теперішній час у західноукраїнських говорах слова на -ство часто вимовляють з наголосом на кінці: *священствѣ*; у нашій Службенику маємо те саме: *єпископствѣ*, *множествѣ*, *по множествѣ*, *множествѣмъ*, *въ множествѣ*. Але в більшості своїй слова на -ство звичайно зберігають наголос того слова, від якого повстали (речівник, прикметник або дієслово), напр.: *воїнство* (від *воїнъ*, звідси давнє *воїнскій*), ... *въ гріжданствѣ*, *єпископство*, *множество*, *по множеству*, *множествомъ*, *въ множествѣ*, *тайнство*, *чѣвства* і др.» <sup>15</sup>.

Таким чином, можемо стверджувати, що коренева акцентуація іменника *естество* є давнішою і відбиває старослов'янську, церковнослов'янську та давньоруську традиції, проте флексійна була більше властива південно-західним говорах української мови, і згодом стала нормативною в сучасній українській літературній мові.

<sup>12</sup> Складенко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник.— К., 2006.— С. 478.

<sup>13</sup> Там же.— С. 475.

<sup>14</sup> Там же.— С. 478.

<sup>15</sup> Огієнко І. І. Український наголос...— С. 11.

Такі ж закономірності виявлено й у наголошенні іменника *хѣдожѣство*, який в українських стародруках зафіксований з різними варіантами акцентуації: *хѣдожѣствѣ* (Гр. Зиз., 3 зв., 15), *хѣдѣжѣства* (Л., 11 зв.), *хѣдожѣствѣ* (Адел., 11; Адельф., 5 зв.), *хѣдѣжѣство* (Л. Сл., 14 зв.), *хѣдѣжѣство* (К., 12), *хѣдѣжѣствѣ* (К., 100), *хѣдѣжѣство* (Бер., 51) і *художѣствѣ* (Зиз. Л., 85).

Під час аналізу спостережено особливості акцентуації іменника *торжѣство*, який належав у праслов'янській мові вже до окситонованої а. п. з наголосом на флексії — *\*tǫrǫzstvǫ*<sup>16</sup>. Як стверджує В. Складенко, «більшість окситонованих іменників із суфіксом *-stvǫ* ...зберігає в українській мові первісну флексивну акцентуацію»<sup>17</sup>. Таким наголошенням характеризуються й іменники сучасної української та російської мов: *торжѣствѣ* (Погр. ОС, 565; Погр., 539; Желех., 976; УРС, VI, 75; УЛВН, 653), *торжѣствѣ* (ОСРЯ, 583). Як зазначає З. Веселовська, «наголос іменників з деякими суфіксами, як, наприклад, *-ство*, *-ество*: *существо*, *дѣвство*, *множество*, *мужество*, *художество*, відзначався за давніх часів більшою строкатістю, ніж тепер, в усіх східнослов'янських мовах»<sup>18</sup>. Що стосується заміни первісної акцентуації, то В. Складенко пояснює причину появи в староукраїнській мові кореневої акцентуації *тѣржѣство* (К., 88) впливом відповідних непохідних іменників — *\*tǫrgǫ*<sup>19</sup> на ґрунті церковнослов'янської або української мови<sup>20</sup>.

Отже, іменники, утворені додаванням до основи суфікса *-ств-*, мають подвійний наголос, один з яких був утрачений. Досліджувана українська пам'ятка зберегла кореневий наголос, імовірно, під впливом церковнослов'янської мови. Неоднозначність установалення позиції наголосу підтвердила З. Веселовська: «До нашого часу немає сталого наголосу в словах цієї групи в усіх східнослов'янських мовах»<sup>21</sup>.

Іменник *древо* у пам'ятках ужито у формі місц. одн. з прийменником *на*, у дав. мн. та ор. мн. з наголосом на корені в українському виданні та флексійною акцентуацією — в російському. Це непохідний іменник сер. р. \*о-основи, якому в пізньопраслов'янській мові була властива рухома а. п. — *\*dǫrvo*<sup>22</sup> — *\*dǫrvě*, *\*dǫrvomъ*, *\*dǫrvŭ*. Тривають дискусії щодо відтворення реконструкції аналізованих словоформ. Так, наприклад, Є. Курилович подає іншу акцентуацію форми дав. мн. — *\*derv'omъ* з *\*derv'omъ*<sup>23</sup>, тоді як Х. Станг і В. Дыбо вказують на первісну флексійну акцентуацію форми дав. мн.<sup>24</sup> Л. Булаховський стверджує, що первісним у відмінкових формах множини іменників сер. р. з рухомих наголосом є флексійний наголос і пояснює це індукцією род. мн.<sup>25</sup>

<sup>16</sup> Складенко В. Г. Історія українського наголосу...— С. 475; Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— К., 1998.— С. 271.

<sup>17</sup> Складенко В. Г. Історія українського наголосу...— С. 480.

<sup>18</sup> Веселовська З. М. Знач. праця.— С. 65.

<sup>19</sup> Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— С. 271.

<sup>20</sup> Складенко В. Г. Історія українського наголосу...— С. 481.

<sup>21</sup> Веселовська З. М. Знач. праця.— С. 58.

<sup>22</sup> Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— С. 118; Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 346; 1980.— Т. 4.— С. 138; Дыбо В. А. Славянская акцентология : Опыт реконструкции системы акцент. парадигм в праславянском.— М., 1981.— С. 139, 150, 157; Колесов В. В. Ударение Neutra \*о-основ в древнерусском языке // Изв. АН СССР : Сер. лит. и яз.— М., 1969.— Т. 28. Вып. 1.— С. 31–32; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской.— М., 1985.— С. 138.

<sup>23</sup> Kurýłowicz J. L'accentuation des langues indo-européennes. — 2-ème ed. — Wrocław ; Kraków, 1958.— P. 223, 225–226.

<sup>24</sup> Stang Ch S. Slavonic accentuation.— Oslo ect., 1957.— P. 74–75, 84; Дыбо В. А. Знач. праця.— С. 26–27, 32.

<sup>25</sup> Булаховський Л. А. Знач. праця.— Т. 2.— С. 355–356, 446; Т. 4.— С. 323–324, 327.

В. Скляренко додає, що в праслов'янській мові у формах початково наголошених непохідних іменників з рухомою а. п. відбувалося переміщення наголосу на попередній прийменник. Таке явище не збереглося в сучасній українській мові: *дерево*, мн. — *дерéва, дерéв, два дерéва* (УЛВН, 155; Погр. ОС, 160; Погр., 135), проте наявне в давньоруській і частково в староукраїнській мові: *на́ деревь* (Єв., 219), *на́ деревь* (Остр. б., 263 зв.)<sup>26</sup>.

В українських стародруках і діалектах іменник *дерево* вживається винятково з кореневим наголошенням: *ѡдрéва* (К. Тр., 4), *дрéвомъ* (Л., 7), *ѡдрéва* (Синопс. К., 28), *съдрéва* (Синопс. К., 11), *дрéво* (Адел., 13) *дрéво, дрéва, дрéвъ, дрéво, адрéво, дрéва, ѡдрéва, дрéвомъ* (Адельф., 18 зв.), *дрéвомъ* (Л. Сл., 14), *дрéво* (Рад. Н., 34). Навіть у випадках з повноголосними формами слова подвійної акцентуації не спостерігаємо: *дере́во* (Коп. Ом., 26, 168; Гал. Ск., 9; Зиз. Л., 58; Бер., 77, 98, 116, 226, 234, 304; Рад., 239 (двічі)).

Встановлюючи праслов'янську акцентуаційну парадигму непохідних іменників середнього роду, В. Скляренко, спираючись на акцентуаційні типи в сучасній українській літературній мові, лексему *дерево* відносить до третього типу. Це трискладові слова з початковим наголосом в однині і наголосом на наступному складі кореня в множині<sup>27</sup>. На думку З. Веселовської, лексема *дерево* у формах множини має подвійний наголос: *дере́ва* (Гал., 118), *дере́вами* (Гал., 67) і *дерéва* (Бер., 77)<sup>28</sup>.

В. Скляренко пояснює таку закономірність як наслідок дії тенденції до протиставлення форм однини та множини іменників \*ǫ- / \*jǫ-основ сер. р. з кореневим наголосом. Такі іменникові лексеми у формі множини могли отримувати флексійну акцентуацію, наприклад: *дере́ва* (Єв., 89, 134, 85 зв.; Коп. Каз., 116 (двічі); Гал., 118, 170 зв., 171), *дере́вам* (Єв., 94 зв.), *межи всѣми дере́вами* (Єв., 94 зв.), *дере́вам, дере́вами* (Гануш, 361; Голоск., 94)<sup>29</sup>. В. Винницький свідчить, що в говорах, поезії XIX ст. лексема відзначена навіть потрійним наголосом — *дере́ва, дере́ва і дере́ва*<sup>30</sup>.

Таким чином, російське видання «Граматики» М. Смотрицького 1648 р. зберігає первісну праслов'янську акцентуацію на флексії, тоді як українське видання 1619 р., фіксуючи кореневу акцентуацію форм множини аналізованої лексеми, відбиває природну староукраїнську акцентуацію. Переміщення наголосу у формі місц. одн. на попередній прийменник, яке частково спостерігалось в староукраїнських пам'ятках, не було властивим для цього сполучення, що збереглося й у сучасній українській мові.

Іменник *житиє* вжито в «Граматиках» у формі наз. одн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним — у російському. Це похідний віддієслівний іменник, що утворився, як зазначає В. Скляренко, від дієприкметникової форми \**žiti* дієслова \**žiti*, \**živet*<sup>31</sup> — \**žiti*<sup>32</sup>. Лексема характеризується нерухомим наголосом у межах словозмінної парадигми і належить у праслов'янській мові до окситонованої а. п. з наголосом на флексії. У давньоруській

<sup>26</sup> Скляренко В. Г. Історія українського наголосу... — С. 192.

<sup>27</sup> Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників середнього роду української мови. — К., 1979. — С. 20–21.

<sup>28</sup> Веселовська З. М. Зазнач. праця. — С. 36.

<sup>29</sup> Скляренко В. Г. Історія українського наголосу... — С. 193–194.

<sup>30</sup> Винницький В. М. Акцентуаційні етюди. — Жовква, 2004. — С. 120.

<sup>31</sup> Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія... — С. 284.

<sup>32</sup> Там же. — С. 284; Булаховський Л. А. Зазнач. праця. — Т. 4. — С. 302; Колесов В. В. Очерки по русской исторической акцентологии. — Szeged, 1978. — С. 67; Зализняк А. А. Зазнач. праця. — С. 150.

мові аналізованому іменнику властива така сама флексійна акцентуація: *жѣтьѣ* (ЧНЗ, 31), *жѣтьѣ* (ЧНЗ, 71), *о жѣтьѣ* (ЧНЗ, 138 зв.), *жѣтьѣ*<sup>33</sup>.

Українські стародруки фіксують такі варіанти наголошення: *жѣтьѣ* (Синопс. К., 3), *жѣтьѣ* (Синопс. К., 13), *жѣтьѣ* (Синопс. К., 26), *жѣтьѣ* (Синопс. К., 13 зв.), *ѣ жѣтьѣ* (Л. Сл., 12 зв., 44 зв.), *жѣтьѣ* (Л., 3 зв.), *ѡ жѣтьѣ* (Синопс. К., 1), *жѣтьѣ* (Єв., 4), *жѣтьѣ* (Коп. Ом., 24 зв.), *жѣтьѣ* (Гал. Ск., 3), *жѣтьѣ* (Синопс. К., 23), *жѣтьѣ* (Служ. Стр., 67, 166, 317), *жѣтьѣ* (Гал. Ск., 2), *ѣ жѣтьѣ* (Гал. Ск., 11 зв.), *жѣтьѣ* (Служ. Стр., 115), *ѣ жѣтьѣ* (Служ. Стр., 165), *жѣтьѣ* (Бар., 2; Гал. Кл. 22 зв.), *жѣтьѣ* (Бер., 68).

На думку І. Огієнка, «слова на -тіє в українських стародруках постійно зберігають наголос свого дієслова, цебто мають його на коріннім складі; так і в Служебнику: *жѣтьѣ*, *жѣтьѣ*, *ѣ жѣтьѣ*»<sup>34</sup>. Учений підтверджує це прикладами зі «Словничка наголосів» із Псалтиря 1495 року, надрукованого ченцем Макарієм в Цетинні<sup>35</sup>, та «Коротенького словничка давніх українських наголосів»<sup>36</sup>. Проте в українських пам'ятках спостерігаємо й флексійне наголошення: *жѣтьѣ* (Служ. Стр., 1604, 327), *жѣтьѣ* (там же, 327), *жѣтьѣ* (там же, 273), *жѣтьѣ* (Зиз. Л., 47), *ѣ жѣтьѣ* (К., 41), тому, зважаючи на фактичний матеріал, не можемо погодитися з думкою вченого.

На подвійності наголосу наголошує й З. Веселовська: «Віддієслівні іменники на -тіє (-тьє) в українських пам'ятках відзначені з двома типами наголосу, на корені і на закінченні; вагання спостерігається як у двоскладових, так і префіксальних утвореннях»<sup>37</sup>. Таким чином, і кореневий, і флексійний наголоси вважаються відображенням живої староукраїнської вимови, хоча флексійна акцентуація, засвідчена російською пам'яткою, є первісною та збереглася в усіх формах лексеми в сучасних українській і російській мовах: *жѣтьѣ* (Погр. ОС, 198), *жѣтьѣ-бутѣ* (Погр., 172), *жѣтьѣ*, -я, *жѣтьѣм*, *о жѣтьѣ*, *жѣтьѣ*, *жѣтьѣ*, *жѣтьѣм* (ОСРЯ, 147).

Непохідний іменник *лицѣ* в досліджуваних пам'ятках спостерігаємо у формі род. одн. з флексійною акцентуацією в українському виданні та кореневою — у російському. Для лексеми сер. р. \*ѣ-основи характерна окситонована а. п., яку в ранньопраслов'янський період більшість дослідників реконструює з флексивним наголосом в усіх відмінкових формах<sup>38</sup> — \**лицѣ*<sup>39</sup>, у род. одн. — \**лицѣ*.

В українських стародруках аналізований іменник переважно вживається з флексійним наголосом: *лицѣ* (К., 13), *лицѣ* (К., 14 зв.; К.Тр., 162), *ѡ лицѣ* (Гал. Ск., 22), *лицѣ* (Гал. Ск., 7 зв.), *лицѣ* (Коп. Ом., 6 зв.), *лицѣ* (Єв., 28), *лицѣ* (Є., 99, 100 зв.), *на лицѣ* (Рад., 559), *лицѣ* (Остр. б., 119, 241; Остр. зб., 172 зв.; Єв., 28 зв., 32; Тр., 4 зв., 6, 8, 65; Т. 3., 86; Гал., 70 — двічі, 70 зв., 201; Бар., 73 зв.; Рад., 142, 300, 501, 622, 1112; Кл., 47).

<sup>33</sup> Зализняк А. А. Знач. праця.— С. 150.

<sup>34</sup> Огієнко І. І. Український наголос...— С. 11.

<sup>35</sup> Огієнко І. І. Наголос, яко метод...— С. 203.

<sup>36</sup> Там же.— С. 212.

<sup>37</sup> Веселовська З. М. Знач. праця.— С. 57.

<sup>38</sup> Склярєнко В. Г. Праслов'янська акцентологія...— С. 112.

<sup>39</sup> Kiparsky V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache.— Heidelberg, 1962.— S. 248;

Иллич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском : Судьба акцентуац. парадигм.— М., 1963.— С. 131; Колесов В. В. Ударение Neutra \*о-основ в древнерусском языке.— С. 25; Булатова Р. В. Старосербская глагольная акцентуация.— М., 1975.— С. 79; Зализняк А. А. Знач. праця.— С. 135; Дыбо В. А. Основы славянской акцентологии.— М., 1990.— С. 117, 200.

Як стверджує З. Веселовська, наголос іменників сер. р. на **-о**, **-е** у російських виданнях майже не відрізнявся від сучасного російського, проте низка слів характеризувалася подвійним наголосом <sup>40</sup>. Вагання в наголошенні підтверджується матеріалами давньоруської пам'ятки — Чудівського Нового Завіту — *лицѧ* (ЧНЗ, 40 зв., 152) та *ѡ лицѧ* (ЧНЗ, 60 зв., 62, 63, 134 зв., 151 зв., 154, 157 зв.), *лицѧ* (ЧНЗ, 38).

Отже, можна стверджувати, що у староукраїнській мові для аналізованої словоформи був характерний флексійний наголос, який відповідає первісному наголошенню та був успадкований обома сучасними літературними мовами.

У досліджуваних пам'ятках ще два іменники — *мѣрило* і *ядрило* — належать до одного словотвірного типу й характеризуються суфіксальним наголошенням в українському виданні та кореневим — у російському. Віддієслівний іменник *мѣрило* вжито в пам'ятках у формі місц. мн., тоді як *ядрило* — в наз. одн. Аналізовані лексеми утворені від дієслівних основ з окситонованою а. п. — *\*mĕdriti*, *\*(j)ĕdriti* внаслідок додавання суфікса *\*idl(o)* — *\*mĕdrilō*, *\*(j)ĕdrō* <sup>41</sup>. Як зазначає В. Складенко, переважна більшість лексем, утворених таким способом, має наголос на дієслівному суфіксі — *\*brodidlo* — від *\*broditi*, *\*brodītĭ*; *\*gāsīdlo* — від *\*gāsiti*, *\*gāsītĭ*; *\*kropīdlo* — від *\*kropiti*, *\*kropītĭ*; *\*māstīdlo* — від *\*māstiti*, *\*māstītĭ*; *\*sūšīdlo* — від *\*sūšiti*, *\*sūšītĭ* <sup>42</sup>. Українські стародруки зберігають приклади цих словоформ у невеликій кількості, засвідчуючи як суфіксальну, так і кореневу акцентуацію: *ядрило* (Л. Сл., 31 зв.; К., 28; Бер., 312), *ядрило* (Л., 50 зв.), тоді як Чудівський Новий Завіт зафіксував кореневий наголос: *мѣрило* (ЧНЗ, 151 зв.). Отже, аналізована лексема в давній українській пам'ятці з наголосом на суфіксальній морфемі зберігає ще праслов'янську акцентуацію. У староукраїнській мові словоформа характеризувалася подвійною акцентуацією, проте акцентну конкуренцію витримав наголос на дієслівному суфіксі, який і став нормою для сучасних української та російської мов: *миріло*, *мѣрило* (Б.-Н., 224), *міріло*, *-ла*, *-іла*, *-іл* (Погр. ОС, 336; Погр., 286), *меріло*, *-а* (ОСРЯ, 256).

Іменник *сердце* вжито в досліджуваних пам'ятках у формі наз. / зн., ор., місц., кл. мн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним — у російському. У праслов'янській мові цьому іменнику була властива рухома а. п. — *\*sŕdъce* <sup>43</sup>. На думку В. Складенка, іменники на *-ьсе* з рухомим наголосом у відмінкових формах однини послідовно зберігають в українській мові первісну кореневу (початкову) акцентуацію, проте у всіх формах множини на ґрунті давньоруської та української мов зазнали «узагальнення ... кореневої акцентуації» та «виникнення флексивної акцентуації внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини та множини в іменниках *\*о-* / *\*jo-* основ середнього роду з кореневим наголосом» <sup>44</sup>. Це можна підтвердити фактичним матеріалом українських стародруків: *сѣрдца* (К. Тр., 20; Філ., 48 зв.; Рад., 214, 983), *сѣрца* (Рад., 1059), *на сѣрца* (Рад., 313), *сѣрцы* (Сак., 40), *срѣдцы* (Коп. Каз., 113), *в сѣрдцах* (Отпис., 8). З. Веселовська називає такі слова «словами з наголо-

<sup>40</sup> Веселовська З. М. Знач. праця. — С. 33.

<sup>41</sup> Булаховський Л. А. Знач. праця. — Т. 4. — С. 204; Иллич-Свитыч В. М. Знач. праця. — С. 121; Колесов В. В. Ударение Neutra *\*о-* основ в древнерусском языке. — С. 25; Зализняк А. А. Знач. праця. — С. 135; Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Основы славянской акцентологии. — М., 1990. — С. 198.

<sup>42</sup> Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — С. 284.

<sup>43</sup> Там же. — С. 118; Булаховський Л. А. Знач. праця. — Т. 2. — С. 346–347; Т. 4. — С. 437; Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Знач. праця. — С. 203; Колесов В. В. Очерки по русской исторической акцентологии. — С. 57.

<sup>44</sup> Складенко В. Г. Історія українського наголосу... — С. 464–465.

сом, перенесеним на закінчення: *сердѣць* (Рад., 36)»<sup>45</sup>. Під час словозміни наголос переходить з основи на закінчення: *сердця́* (Посл. Гр., 259; Ратн., 32 зв.), *сердця́ми* (Ратн., 31).

Отже, можемо припустити, що наголос у «Граматичі» М. Смотрицького 1619 р. помилковий, оскільки аналізовані лексеми не зазнали традиційного для двоскладових іменників на *-ьсе* з рухомою а. п. у староукраїнській мові переміщення наголосу на флексію.

Іменник *число* вжитий в українському виданні «Граматики» у формах наз., ор. мн. з наголосом на флексії, тоді як у російському — на корені; у формі місц. мн. навпаки: в українському виданні — кореневе наголошення, а в російському — флексійне. У пізньопраслов'янській мові аналізована лексема характеризувалася окситонованою а. п. з наголосом на флексії — *\*čislō*<sup>46</sup>, а в наз., ор., місц. мн. мала кореневе наголошення — *\*č'islā*, *\*č'islŷ*, *\*č'islěxъ*. У Чудівському Новому Завіті спостерігаємо наголос на закінченні: *числō* (ЧНЗ, 3, 66, 154 зв. (двічі), 152 зв.).

В. Складенко зазначає, що «флексивна акцентуація іменників *горло, діло, дуло, жало, крісло, мило, рило, шило* виникла, очевидно, під впливом численних окситонованих іменників на *-ло*», серед яких є й іменник *числō*<sup>47</sup>.

Вагання в наголошенні аналізованого іменника спостерігаємо не тільки в українських стародруках, а й у російських пам'ятках, наприклад: *числā* (Гр.Зиз., 29), *числā* (Синопс. К., 12 зв.), *число* (Служ. Стр., 554) / *числō* (Служ. Стр., 115), *числō* (К., 6 зв.), *числа* (К., 6 зв.), *числā* (К., 10 зв.), *нє в числѣ* (Гр.Зиз., 15 зв.), *число*<sup>48</sup>, *числа* (Остр. б., 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66; Бер., 191), в *числах* (Тупт., 59), *числа* (Ратн., 173, Магн., 2), *числам* (Ратн., 4 зв.), *числā* (ИФ, 34). З. Веселовська підтверджує факт, що «є слова, які міняють місце наголосу у множині: *числā* (Т.З., 113)»<sup>49</sup>.

Таким чином, аналізованій формі іменника в староукраїнській мові була властива подвійна акцентуація. Для форм множини характерним був кореневий наголос, який збережений в українському виданні «Граматики» М. Смотрицького 1619 р., а отже, відбиває тогочасну природну вимову та зберігається сучасними літературними українською та російською мовами: *числа* (УЛВН, 704; Погр. ОС., 610; Погр., 584), *числа* (ОСРЯ, 634).

Іменник *яρμο*, який в аналізованих пам'ятках ужито у формі наз., зн., кл. та род., місц. дв., характеризується кореневим наголосом в українському виданні та флексійним — у російському. У праслов'янській мові іменник *\*ō*-основи характеризувався окситонованою а. п. в однині з наголосом на закінченні — *\*(j)ār̥mō*<sup>50</sup>, а у наз.-кл. дв. — *\*(j)ār̥mě*, род.-місц. дв. — *\*(j)ār̥mī*. В. Складенко зазначає, що «у давніх українських пам'ятках окситоновані іменники *\*ō-* / *\*jō-* основ сер. р. в усіх трьох відмінкових формах двоїни вживаються переважно

<sup>45</sup> Веселовська З. М. Зазнач. праця. — С. 36.

<sup>46</sup> Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія... — С. 116; Булаховський Л. А. Зазнач. праця... — Т. 4. — С. 409; Колесов В. В. Ударение Neutra \*o-основ в древнерусском языке. — С. 25; Зализняк А. А. Зазнач. праця. — С. 135; Дыбо В. А. Зазнач. праця. — С. 200.

<sup>47</sup> Складенко В. Г. Історія українського наголосу... — С. 168.

<sup>48</sup> Огієнко І. І. Український наголос... — С. 12.

<sup>49</sup> Веселовська З. М. Зазнач. праця. — С. 36.

<sup>50</sup> Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія... — С. 116; Булаховський Л. А. Зазнач. праця. — 1980. — С. 204; Иллич-Свитыч В. М. Зазнач. праця. — С. 121; Колесов В. В. Ударение Neutra \*o-основ в древнерусском языке. — С. 25; Зализняк А. А. Зазнач. праця. — С. 135; Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Зазнач. праця. — С. 198.

з кореневим наголосом»<sup>51</sup>. Разом з тим дослідник коментує причини перенесення наголосу у формах двоїни, що пов'язані зі зміною в українській мові форм двоїни відповідними формами множини: «У живій українській мові того часу форми двоїни вже майже не вживалися (були витіснені формами множини)»<sup>52</sup>. Отже, можемо припустити, що нормативною для староукраїнської мови була коренева акцентуація, яку відбиває українське видання «Граматики» М. Смотрицького.

Дослідження акцентних відмінностей іменників сер. р. в українському й російському виданнях «Граматики» М. Смотрицького дозволяє зробити такі висновки.

За структурними показниками іменники сер. р. менш різноманітні, ніж іменникові лексеми жін. та чол. р. Тому ми змогли поділити іменники сер. р. \*ō- / \*jō-основ, що різняться наголосом у двох пам'ятках, на такі групи: утворені за допомогою суфіксів -аніj- (-аніj-), -єніj- (-єніj-), -ств-, -тіj-, -ил-, -ьц- та непохідні іменники.

Український наголос у давнину відрізнявся від російського, утворюючи власну систему. Розставлення акцентних знаків свідчить про реальну вимову того періоду. Вагання у виборі місця наголосу часто пояснюється формами множини й розмежуванням омонімічних словоформ однини та множини.

У деяких випадках іменники характеризувалися подвійним наголосом, один з яких був утрачений, наприклад суфіксальні іменники *естество*, *художество*, *житіє*, *число*, *мѣрило*, *іадріло*.

Рідко трапляються випадки акцентних відмінностей, коли позначення наголосу в українській пам'ятці можемо вважати помилковим, наприклад: *сердце*.

Переважна більшість аналізованих іменникових лексем з акцентними відмінностями в українському виданні відбиває староукраїнський наголос XVI–XVII ст.: нерухомий у межах словозмінної парадигми наголос віддієслівних іменників середнього роду, утворених за допомогою форманта -ни-: *глаголаніє*, *навѣтованіє*, *обрѣзаніє* (*обрѣзаніє*), *послѣдованіє*, *поспѣваніє*, *собєсѣдованіє*, *совѣтованіє*, *сѣтованіє*, *требованіє*, *обрѣтеніє*, *чаданіє* та наголос непохідних іменників: *древо*, *лице*.

І. Огієнко стверджує: «...на XV-й вік ми, українці, мали вже свою власну, надзвичайно послідовну й стройну систему наголосу. Ця давня система наша була навіть більш послідовною, як система сучасна... свою власну систему наголосу, рішуче відмінну від системи московської... запровадили до своїх друкованих книжок ще в кінці XVI-го віку»<sup>53</sup>. Наше дослідження підтверджує цю думку акцентними відмінностями іменників середнього роду українського та російського видань «Граматики» М. Смотрицького.

#### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- А. — Апостол. — К., 1630 (стародрук).  
 Адел. — *Студинський К.* «Адельфотес», граматика, видана у Львові в р. 1591 : Студія літературно-язикова «Дла Кирила Студинського» (стародрук) / Передрук з Т. 7 «Записок» Наук. тов. ім. Шевченка. — Л., 1895.  
 Адельф. — Адельфотес. Грамматика. — Л., 1591 (стародрук).  
 Б.-Н. — *Білецький-Носенко П. П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1966. — 424 с.  
 Бар. — *Баранович Л.* Меч духовный. — К., 1666 (стародрук).

<sup>51</sup> Складенко В. Г. Історія українського наголосу... — С. 189.

<sup>52</sup> Там же. — С. 190.

<sup>53</sup> Огієнко І. І. Наголос, яко метод... — С. 209.

- Бер. — *Беринда П.* Лексікон славеноросскій, и имен тлъкованіе.— К., 1627 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1961.— 272 с. (стародрук, перевид. факсим. способом).
- Бер. В. — *Беринда П.* Різдвяні вірші, 1616 (стародрук).
- Бурц. — *Бурцовъ В.* Євангеліе учительное.— М., 1639 (стародрук).
- Гал. — *Галатовскій І.* Ключ разумѣнія.— К., 1659 (стародрук).
- Гал. Ск. — *Галатовскій І.* Скарбница.— Новгород-Сіверський, 1676 (стародрук).
- Г. Кл. — *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного, 1587 р. (стародрук).
- Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник.— 7-е вид. — К., 1930.— 454 с.
- Гр. Зиз. — *Зизаній Л.* Грамматика словенска.— Вилно, 1596 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1980 (стародрук, факсим. вид.).
- Є. — *Смотрискій М.* Грамматіки славенскія правильное синтагма.— Єв'є, 1619 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1979 (стародрук, факсим. вид.).
- Єв. — Євангеліе учительное.— Єв'є, 1616 (стародрук).
- Желех. — *Желеховський С., Недільський С.* Малорусько-німецький словар : У 2 т.— Л., 1886.
- Зиз. Л. — *Зизаній Л.* Лексис, 1596 // Лексис Лаврентія Зизанія : Синоніма славеноросская / Підгот. текстів і вступ. статті В. В. Німчука.— К., 1964.— 203 с. (стародрук, перевид. фотомех. способом).
- ИФ К. — *Федоров И.* [Азбука].— М., 1974.
- К. — *Смотрискій М.* Грамматіки или писменница языка словенскаго (Грамматіки или писменница языка Словенскаго тцателемъ въ кратыѣхъ здана в кремаици рокоу).— Кременепь, 1638.— 104 арк. (стародрук).
- К. Тр. — *Транквилион-Ставровецкий К.* Перло многоцѣнное.— Чернѣговъ, 1646 (стародрук).
- Кл. — Вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Л., 1912.— Т. 7.— С. 1–215.
- Коп. Каз. — *Копистенскій З.* Казанье погребное.— К., 1625 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов до укр. стародруків.— К., 1924.— С. 110–126.
- Коп. Ом. — *Копистенскій З.* Омліа албо казанье на роковую память...— К., 1625 (стародрук).
- Л. — Апостол.— Л., 1574 (стародрук).
- Л. Сл. — Апостол.— Л., 1639 (стародрук).
- М. — *Смотрискій М.* Грамматіки славенскія правильное синтагма.— М., 1648.— 388 арк. (стародрук).
- Магн. — Арифметика Л. Магницкого.— М., 1703 (стародрук).
- ОСРЯ — Орфоэпический словарь русского языка : Произношение, ударение, граммат. формы / С. Н. Борунова, В. Л. Воронцова, Н. А. Еськова; под ред. Р. И. Аванесова.— 4-е изд.— М., 1988.— 704 с.
- Остр. б. — Острозька Біблія: Біблія, сирѣч книги Ветхаго и Новаго Завѣта.— Острог, 1581 (стародрук).
- Остр. зб. — Острозький збірник : [О єдиной істинной православной вѣре].— Острог, 1588 (стародрук).
- Отпис — Отпис на лист в Бозѣхъ велебного отца Ипатія.— Острог, 1598 (стародрук).
- Погр. — *Погрібний М. І.* Словник наголосів української літературної мови.— К., 1964.— 319 с.
- Погр. ОС — *Погрібний М. І.* Орфоепічний словник.— К., 1984.— 629 с.
- Посл. Гр. — *Лихачѣв Д. С.* Послание Грозного в Кирилло-Белозерский монастырь, 1573 // Труды отдела древнерусской литературы АН СССР.— М. ; Л., 1951.— Т. 8.— С. 57–124.
- Рад. — *Радивилевскій А.* Огородок Маріи Богородицы.— К., 1676 (стародрук).
- Рад. Н. — *Радивилевскій А.* Невидані твори з рукописних «Огородка» и «Вѣнца» // Марковский М. Антоний Радивилевский — южнорусский проповедник XVII в.— К., 1894.
- Ратн. — Ученіе и хитрость ратного строения пѣхотныхъ людей.— М., 1647.
- Сак. — *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосній погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного.— К., 1622 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов для українських стародруків.— К., 1924.— С. 37–51.
- Синопс. К. — Синописис И. Гизеля.— К., 1678 (стародрук).
- Служ. Стр. — Служебник.— Стратин, 1604 (стародрук).

- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1975.—Т. 6. — 832 с.  
 Т. З. — *Земка Т.* // Отроковский В. М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII ст.— Пг., 1921.— С. 81–119.  
 Тр. — *Транквіліон К.* Зерцало богословія.— Почаєвъ, 1618 (стародрук).  
 Тупт. — *Туптало Д.* Руно орошенное.— Чернѣговъ, 1683 (стародрук).  
 УЛВН — Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник / Уклад.: І. Р. Ви-  
 хованець, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк.— К., 1973.—  
 724 с.  
 УРС — Українсько-російський словник : В 6 т.— К., 1953–1963.  
 Філ. — *Філялет Х.* Апокрисис.— Острог, 1598 (стародрук).  
 ЧНЗ — Чудівський Новий Завіт, 1355 // Огієнко І. Словник наголосів Чудівського Но-  
 вого Завіту 1355 року : Записки чина св. Василя Великого.— Л., 1937.— 104 с.

(Миколаїв)

A. Yu. POLUEKTOVA

**ACCENTUATION DIFFERENCES OF THE NEUTRAL GENDER \*O-/\*JO-BASED NOUNS IN THE UKRAINIAN AND RUSSIAN PUBLICATIONS OF «GRAMMAR» BY MELETII SMOTRYTSKYI 1619, 1648**

The article is devoted to the comparative and contrastive analysis of differences in the neutral gender nouns accentuation of Ukrainian (1619) and Russian (1648) «Grammar» by Meletii Smotrytskyi. The research of word stress of the dictionaries, dialectological works, manuscripts of the 16 – 18th centuries can make it possible to establish features of the analyzed lexemes' accentuation in old Ukrainian language of the 17th century and explain the differences between the nouns' accentuation in Ukrainian and Russian similar editions of the «Grammar».

**Key words :** the neutral gender nouns, word-form, accentuation, word stress / accent, accentual differences.

## **ІСТОРІЯ АКЦЕНТУАЦІЇ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ПРИСЛІВНИКІВ, МОТИВОВАНИХ СУФІКСАЛЬНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ**

---

Стаття присвячена дослідженню особливостей акцентуації відприкметникових прислівників, мотивованих суфіксальними прикметниками. У розвідці також проаналізовано випадки варіантного акцентування лексем та встановлено причини відхилення від первісної акцентуації, визначено закономірності в наголошуванні прислівників одного словотвірного типу. Окреслено перспективи вивчення відприкметникових прислівників української мови в діяхронному аспекті.

**Ключові слова:** відприкметникові прислівники, праслов'янська акцентуація, варіантність акцентної норми, адвербіалізовані форми, суфіксальні прикметники.

Вивчення наголосу української мови проводилося в багатьох аспектах, особливо важливим є історичне дослідження акцентуації, яке дозволяє висвітлити історичні передумови формування сучасної системи наголошування, сприяє комплексному аналізу структури сучасної української мови, дозволяє уніфікувати орфоепічні норми літературної мови. Вагомий внесок у розвиток порівняльно-історичної акцентології зробив Л. А. Булаховський. У своїх працях, присвячених безпосередньо українському наголосу, він розробив цілу низку теоретичних питань з історії наголосу, у порівняльно-історичному плані висвітлив акцентуацію окремих груп слів різних частин мови.

Досліджуючи прислівник у діяхронічному аспекті, Л. А. Булаховський звертається до акцентуації префіксальних прислівників у східнослов'янських мовах, які мають відприкметникове та відіменникове походження. Загалом усі явища префіксального наголошення прислівників Л. А. Булаховський пояснює фонетичним процесом переносу наголосу з первинно коротких або циркумфлексних складів іменників на прийменники, з якими вживалися форми. Пізніше, на думку дослідника, це явище послаблює свою дію, і наголос у частині таких слів може переходити на кореневу морфему, а форми з префіксальним наголошенням або стають діалектними, або мають варіантне наголошення<sup>1</sup>. Перший крок у вивченні акцентуації прислівників в історії розвитку української мови було зроблено В. Ю. Гальчук<sup>2</sup>. У її праці зібрано та проаналізовано акцентуацію відіменникових прислівників.

Таким чином, прислівники, зокрема відприкметникового походження, ще не були проаналізовані в повному обсязі в українській акцентологічній науці в іс-

---

<sup>1</sup> Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1980. — Т. 4. — С. 345–346.

<sup>2</sup> Гальчук В. Ю. Історія акцентуації відіменникових прислівників в українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1996. — 25 с.

торичному аспекті. У зв'язку з цим постає необхідність детальнішого розгляду в процесі еволюційного розвитку української мови групи прислівників, мотивованих суфіксальними прикметниками, що й визначає актуальність нашої студії.

Мета дослідження полягає у виявленні акцентуаційних особливостей відприкметникових прислівників, мотивованих суфіксальними прикметниками, у діяхронічному аспекті, а у випадку варіантного акцентування лексем — у встановленні причин відхилення від первісної акцентуації та визначенні закономірностей наголошування прислівників того самого словотвірного типу.

У староукраїнській мові зазнавати адвербіалізації могли безприйменникові форми похідних безпрефіксних прикметників (з акцентованим або неакцентованим одним чи двома вокалічними суфіксами):

\*-ьк-ъ: *гѣрко* (Бер. <sup>3</sup>, 282; К. Тр., 150; Синопс., 81, 89; Бар., 21; Андрієвич, 9), *сладиць* (ЧНЗ, 121; Адельф., 154 зв.), *брыѣдо* (Кл., 17; Зін. Прип., 25), *маѣко* (Книж., 52), *таѣко* (Волк., 100; Рад., 125; Коп. Ом., 144 зв.; Гал., 90 зв.), *таѣско* (Гр. Зиз., 12; Л. Сл., 68; Книж., 10, 68), *тяѣко* (Андрієвич, 11 зв.), *крѣпко* (Синопс., 82 зв., 88, 94 зв.; Гр. См., 602; Гр. См. (Кр), 66), *крѣпко* (Кл., 47; Синопс., 4 зв.; Зін. Прип., 15 зв.), *крѣпць* (Гр. Зиз., 84 зв.), *жестѣко* (Л. Сл., 36, 64 зв.), *близко* (Гал. Ск., 33 зв.), *близко* (К. Тр., 21; Гал. Ск., 12 (2 р.), 13, 16; Єв., 7 зв.; Коп. Каз., 39), *кратко* (Гр. Зиз., 9 зв.), *лѣгко* (Бер., 57), *лѣгко* (Служ. Стр., 471; Єв., 5 зв.; Адельф., 137; Бер., 76; Бер., 35), *лѣгце* (Гал. Ск., 29; Рад. В., 71) та ін.;

\*-ьп-ъ: *радѣстне* (Бер. В., 6 зв.), *чѣдно* (Синопс., 33 зв.), *си́лно* (Гал., 57; Синопс., 35, 94 зв.), *си́не* (Ст. Єв., 65; Бар., 5; Гал., 4), *си́но* (Гал., 57), *сла́вно* (Л. Сл., 5; Гр. См., 602; Гр. См. (Кр), 66), *сла́вне* (Єв., 2 зв.), *сла́вно* (Адельф., 10; Коп. Каз., 2 зв.; Поезія XVI–XVII, 239 зв.), *вѣрно* (Л. Сл., 98), *вѣрно* (Гр. См., 394 зв.), *вѣрне* (Гал. Кл., 170 зв.), *во́лно* (К. Тр., 145 зв.; Книж., 24; Величк., 31 зв.), *и́стинно* (Л. Сл., 90 зв., 207), *и́стинно* (См. Кл., 5; Ст. Єв., 66; Бар., 4 зв., 58; Рад. В., 5), *п्रा́ведно* (Л. Сл., 193), *п्रा́ведно* (Поезія XVI–XVII, 227; Гр. Зиз., 89 зв.), *кра́сно* (Ст. Єв., 51; Величк., 31), *ло́жно* (Зін. Прип., 28), *живѣтно* (Рад. В., 20 зв.), *тро́удно* (Бер. В., 5), *трѣдно* (Гал. Ск., 5 зв.), *лю́бѣне* (Коп. Каз., 24; Бер. В., 6 зв.), *стра́нно* (Л. Сл., 191), *стра́нно* (Синопс., 46 зв.; Остр. б., 10), *че́стно* (Синопс., 84 зв.; Л. Сл., 147 зв.; Поезія XVI–XVII, 232 зв.; Зін. Прип., 25, 45), *го́йне* (Бесѣда, 1 зв., Бер. В., 3 зв.), *ско́рбно* (Синопс., 89), *со́чне* (Бер. В., 7), *вла́сне* (Бер., 50; Єв., 23 зв.; Коп. Каз., 20; Рад. В., 52 зв.; Андрієвич, 34 зв.; Гр. Зиз., 2), *пи́лно* (Бер., 133), *пи́лно* (См. Кл., 13), *пи́льне* (Бер. В., 3 зв.), *вѣ́чне* (Гал., 79 зв.; Тр., 106; Єв., 16 зв.; Ст. Єв., 26 зв.; Коп. Каз., 13), *ди́вно* (Гал. Ск., 8; См. Кл., 7), *сви́тинъ* (Коп. Каз., 22), *сви́тинне* (Коп. Ом., 135, 144; Коп. Каз., 12, 24; Л. Сл., 10), *слоу́шне* (Бер. В., 10 зв.), *слу́шне* (Величк., 29; Андрієвич, 4 зв.), *вре́менно* (См. Кл., 10) та ін.;

\*-ав-ъ: *ласкаве* (Єв., 3, 13 зв., 24 зв.; Волк., 101; Бер., 97), *ласкаво* (Бер., 9), *ласка́ве* (Величк., 15; Зін. Прип., 47; Зін. Прип., 69; Величк., 70; К. Тр., 17; Рад., 666), *ласка́во* (Поезія XVI–XVII, 273), *лѣ́каво* (Гр. См., 603), *лѣ́каво* (Бер., 39) тощо;

\*-ьј-е: *дрѣ́вле* (Гр. См., 602 зв.; Гр. См. (Кр), 67; Синопс., 40, 45; Гр. Зиз., 85);

\*-iv-ъ: *п्रा́во́йве* (Тр., 9 (2 р.); Бер., 50; Єв., 2, 2 зв.; Коп. Каз., 90; Л. Сл., 10; См. Кл., 7) та деякі інші.

**Утворення із суфіксом \*-ьк-ъ.** До прислівників, утворених від безпрефіксних основ рухомої а.п. з вокалічним суфіксом \*-ьк-ъ, що походять у праслов'янській мові від імен з рухомою а. п., належать лексеми *гѣрко*, *сладиць*, *крѣпць* (*крѣпко*, *крѣпко*) та ін.

Похідний відприкметниковий прислівник *гѣрко* виступає адвербіалізованою формою наз. одн. сер. р. короткого прикметника \**gǫrьkъ*, який у зазначеній формі пізньопраслов'янського періоду характеризувався короткою спадною інтонацією з наголосом на першому складі — \**gǫrьko*<sup>4</sup>. У давньоруській мові також за-

<sup>3</sup> Список скорочень див. у кінці статті.

<sup>4</sup> Дыбо В. А. Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. — М., 1981. — С. 104; Булатова Р. В. Старосербская глагольная акцентуация. — М., 1975. — С. 90; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентология. — К., 1998. — С. 264.

фіксовано кореневий наголос: *гѣрко* (ЧНЗ, 15, 39 зв.). Староукраїнська мова успадкувала первісний наголос аналізованої лексеми: *гурко* (Бер., 282; К. Тр., 150; Синопс., 81, 89; Бар., 21; Андрієвич, 9). Аналогічний наголос спостерігаємо в поезії кінця XIX — поч. XX ст.: «Дідона *гѣрко* заридала і з білого свого лиця» (Котл., 13, 23, 27).

Діалектологічні словники, зокрема буковинських говірок, фіксують подібну акцентуацію: *гѣрко* (СБГ I, 169).

Староукраїнський прислівник *слáдцѣ* за походженням є адвербіалізованою формою короткого прикметника *\*sōlǫdъ* ← *\*sōlǫdъ*<sup>5</sup>, що в місц. одн. сер. р. мав кореневу акцентуацію (коротка спадна інтонація, рухома а. п.) — *\*sōlǫdъkě*<sup>6</sup>. У мові давньоруського періоду засвідчено факт первинної кореневої акцентуації: *слáдцѣ* (ЧНЗ, 121). Саме кореневий наголос було успадковано і староукраїнською мовою: *слáдцѣ* (Адельф., 154 зв.). В українській мові кінця XIX — поч. XX ст. з'являється сучасний фонетичний варіант аналізованого прислівника — *солодко*, що виникає на ґрунті східнослов'янських мов унаслідок метатези — *\*tolt* (*\*tolt* → *\*tolǫt* → *\*tol'ot* → *\*tolot*)<sup>7</sup>. Наголос на першому складі кореня закріпився в сучасних українських словниках: *сѣлодко* (УЛВН, 614; Погр., 504) та в поезії: «І підступить *сѣлодко* до серця» (Воронько, II, 217).

*Брѣ́дко*, *ма́зко*, *та́зко* (*та́зко*, *тя́зко*) є відприкметниковими прислівниками, що виступають адвербіалізованими формами наз. одн. сер. р. коротких прикметників *\*brǫdъkъ*, *\*mǣzъkъ*, *\*tǣzъkъ*, які в зазначеній формі пізньопраслов'янського періоду характеризувалися довгою спадною інтонацією з наголосом на першому складі, — *\*brǫdъko*<sup>8</sup>, *\*mǣzъko*<sup>9</sup>, *\*tǣzъko*<sup>10</sup>.

Похідні прислівники у староукраїнських пам'ятках зберігають наголос твірної основи: *брѣ́дко* (Кл., 17; Зін. Прип., 25), *ма́зко* (Книж., 52), *та́зко* (Волк., 100; Рад., 125; ЧНЗ, 8, 80; Коп. Ом., 144 зв.; Гал., 90 зв.), *та́зко* (Гр. Зиз., 12; Л. Сл., 68; Книж., 10, 68), *тя́зко* (Андрієвич, 11 зв.).

Первісний кореневий наголос фіксується в поезії кінця XIX — поч. XX ст.: «Еней був *тя́зко* не по серцю Юноні — все її гнівив» (Котл., 5, 16, 24, 34, 62), «*Тя́зко* годувати малих діток неумитих» (Шевч., 19, 26, 30), «на чужині не ті люде, — *тя́зко* з ними жити!» (Кобзар, 22, 32, 37, 541, 39, 45, 51, 55, 79, 97, 112, 129), а також лексикографічних джерелах того ж періоду: *тя́зко* (Біл.-Нос., 360). Подібну акцентуацію мають аналізовані прислівники і в територіальних діалектах, зокрема поліських говірках: *тя́зко* (СПГ, 218).

Відад'єктивний прислівник *крѣ́пко* (*крѣ́пко*) виступає адвербіалізованою формою наз. одн. сер. р. короткого прикметника *\*krǣpъkъ*, який у зазначеній формі характеризувався довгою спадною інтонацією — *\*krǣpъko*<sup>11</sup>. Похідний прислівник у староукраїнських пам'ятках зберігає наголос твірної основи: *крѣ́пко* (Синопс., 82 зв., 88, 94 зв.; Гр. См., 602; Гр. См. (Кр), 66), *крѣ́пко* (Кл., 47;

<sup>5</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 25, 106; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 142.

<sup>6</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 104, 106, 112; Булатова Р. В. Зазнач. праця.— С. 88; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 264.

<sup>7</sup> Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови : Фонетика.— К., 1979.— С. 119.

<sup>8</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 104, 107; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 264.

<sup>9</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця; Скляренко В. Г. Там же.

<sup>10</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця; Булатова Р. В. Зазнач. праця.— С. 89; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской.— М., 1985.— С. 151; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 264.

<sup>11</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 104, 106, 109; Булатова Р. В. Зазнач. праця.— С. 86; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 151; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 137, 264.

Синопс., 4 зв.; Зін. Прип., 15 зв.). У цей же період функціонує прислівник *крѣпцѣ* (Гр. Зиз., 84 зв.), що адвербіалізувався з форми місц. одн. сер. р. короткого прикметника — *\*krěpъse*<sup>12</sup>. З кореневим наголосом аналізована лексема функціонує в поліських говорах, зокрема в західнополіських говірках: *крѣнко* (СЗГ I, 252; СПГ, 106). Аналогічний наголос спостерігаємо в поезії кінця ХІХ — поч. ХХ ст.: «Дідона *крѣнко* заюрила, горщок з вареною розбила» (Котл., 15) та ін.

Група прислівників, утворених від основ баритонованих прикметників (а. п. *a<sub>1</sub>*) із наголошеним вокалічним суфіксом *\*-ѣк-ъ*, що додавався до основ імен окситонованої а. п., характеризується переміщенням наголосу з суфікса на попередній склад: *лѣгко* (*лѣгко*), *крѣтко* (*корѣтко*), *нѣзько*. На думку В. Г. Склярєнка, це зумовлено тим, що в праслов'янській мові наголос із редукованих голосних у слабкій позиції перемістився на попередній склад. Спочатку голосний суфікса ставав коротким унаслідок скорочення довгих голосних, але продовжував зберігати наголос. Переміщення наголосу на попередній склад відбулося на ґрунті окремих слов'янських мов<sup>13</sup>. Уже в давньоруській мові короткий голосний опиняється у слабкій позиції перед складом з голосним повного творення -о-, тому спочатку відбувається рецесія наголосу на кореневу морфему, а потім і занепад редукованого голосного суфікса, наприклад: *\*nĭzъko* → *\*nĭzъko* → *низъко* → *низко*.

Із суфіксальних утворень цього словотвірного типу на увагу заслуговує прислівник *нѣзько*, що походить від праслов'янської адвербіалізованої форми наз. одн. сер. р. із суфіксальною акцентуацією *\*nĭzъko* короткого окситонованого прикметника *\*nĭzъkъ*<sup>14</sup>, який у свою чергу походить від форми *\*nĭzъ* з кінцевою (флексійною) акцентуацією (окситонована а. п.)<sup>15</sup>. Аналізоване слово втратило пізньопраслов'янську акцентуацію внаслідок занепаду редукованого в слабкій позиції — у староукраїнській мові наголос перемістився із суфіксальної морфеми на кореневу: *нѣзько* (Синопс., 95). Крім цього, факт кореневого наголосу засвідчують поетичні джерела: «Венера *нѣзько* поклонилась і з панотцем своїм простилась» (Котл., 10, 12).

Похідні адвербіальні утворення з прикметниковим суфіксом *\*-ѣк-ъ* в українській мові набули кореневої акцентуації. Вона, як правило, не є первинною, а виникла внаслідок рецесії наголосу, зумовленої занепадом редукованих. На час виходу староукраїнських пам'яток кореневий наголос, засвідчений у них, відбиває живу тогочасну вимову, більше того, саме наголос на корені зберігають прислівники цього словотвірного типу в сучасній українській літературній мові: *нѣзько* (Погр., 322; УЛВН, 371), *лѣгко* (Погр., 265; УЛВН, 307), *крѣтко* (Погр., 252; УЛВН, 292), *блѣзько* (ОСУМ, I, 105), *брѣдко* (ОСУМ, I, 116), *тяжко* (ОСУМ, II, 724).

**Утворення із суфіксом *\*-ъп-ъ*.** У староукраїнській мові виділяються прислівники, мотивовані похідними безпрефіксними утвореннями з вокалічним суфіксом *\*-ъп-ъ*, які умовно ми поділяємо на дві групи. Кожний прислівник першої групи входить до словотвірного типу, що характеризується належністю всіх компонентів до баритонованої а. п. з новоутвореним динамічним наголосом на першому складі слова (тобто кореневою акцентуацією). Такі лексеми, історично

<sup>12</sup> Склярєнко В. Г. Зазнач. праця.— С. 137.

<sup>13</sup> Там же.— С. 48–49.

<sup>14</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 104, 106; Склярєнко В. Г. Зазнач. праця.— С. 239.

<sup>15</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 105, 106; Склярєнко В. Г. Зазнач. праця.— С. 140.

мотивовані адвербіалізованими формами наз. (рідше місц.) одн. сер. р. коротких прикметників, послідовно зберігають кореневий наголос твірних основ.

Наприклад, відад'єктивний прислівник *ра́достне* виступає адвербіалізованою формою наз. одн. сер. р. короткого прикметника — *\*r'adostъnъ*, який характеризувався динамічним наголосом на першому складі — *\*r'adostъno*<sup>16</sup>. У свою чергу безпрефіксний прикметник *\*r'adostъnъ* походить від безпрефіксного іменника *\*r'adostъ*<sup>17</sup>, для якого твірною стала основа непохідного прикметника *\*r'adъ*<sup>18</sup>. Усі компоненти аналізованого словотвірного типу належать до баритонованої а. п. з наголосом на першому складі кореня, що його зберігає прислівник *ра́достне* (Бер. В., 6 зв). Первісний праслов'янський наголос було успадковано сучасною українською літературною мовою: *ра́дісно* (Меж., 829).

Відприкметниковий прислівник *чѣдно* походить з адвербіалізованої форми наз. одн. сер. р. короткого прикметника *\*č'udъnъ*, який характеризувався динамічним наголосом на першому складі — *\*č'udъno*<sup>19</sup>. У свою чергу безпрефіксний прикметник *\*č'udъnъ* походить від безпрефіксного іменника *\*č'udo*<sup>20</sup>. Усі компоненти аналізованого словотвірного типу належать до баритонованої а. п. з наголосом на першому складі кореня, що його зберігає прислівник *чѣдно* (Синопс., 33 зв.). Подібна акцентуація зберігається в поетичних творах кінця ХІХ — поч. ХХ ст.: «Мов та швайка загострена, аж чѣдно дивиться» (Шевч., 30; Кобзар, 488, 329).

Відприкметниковий прислівник *вольно* належить до такого словотвірного типу: *\*v'ol'ā*<sup>21</sup> → *\*v'olъnъ*<sup>22</sup> → *\*v'olъno*<sup>23</sup>. У давньоруській мові фіксується суфіксальний наголос: *волно́* (ЧНЗ, 85 г), проте лише кореневий наголос засвідчено староукраїнськими пам'ятками: *во́лно* (К. Тр., 145 зв.; Книж., 24; Величк., 31 зв.). Буковинські говірки відображають аналогічну акцентуацію: *вільно* (СБГ, І, 126).

Другу групу прислівників, мотивованих основами з вокалічним суфіксом *\*-ьп-ъ*, формують лексеми, які входять до словотвірних типів з різною акцентною характеристикою їхніх компонентів (одні форми баритоновані, інші — окситоновані), у зв'язку з цим ця група не є однорідною за своїм складом.

До прислівників, утворених від безпрефіксних основ баритонованої а. п. з наголосом на вокалічному суфіксі *\*-ьп-ъ*, що походять від імен з окситонованою а. п., належать п'ять лексем: *красно́* (Ст. Єв., 51; Величк., 31), *лѣжно́* (Зін. Прип., 28), *живѣтно́* (Рад. В., 20 зв.), *троѣдно́* (Бер. В., 5), *трѣдно́* (Гал. Ск., 5 зв.). За походженням вони є формами наз. одн. сер. р. коротких прикметників

<sup>16</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 91; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 220.

<sup>17</sup> Колесов В. В. История русского литературного ударения : Имен. акцентуация в древнерус. яз.— Ленинград, 1972.— С. 19; Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 108, 117; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 150; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 204.

<sup>18</sup> Булаховський Л. А. Зазнач. праця.— 1977.— Т. 2.— С. 367–368; Stang Ch. S. Slavonic accentuation.— Oslo, 1957.— Р. 100; Kiparsky V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache.— Heidelberg, 1962.— Р. 269; Колесов В. В. Зазнач. праця.— С. 206; Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 108; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 133; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 220.

<sup>19</sup> Колесов В. В. Зазнач. праця.— С. 30, 31; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 206, 137.

<sup>20</sup> Stang Ch. S. Ор. cit.— Р. 94; Дыбо В. А. Зазнач. праця.— М., 1981.— С. 74; Булатова Р. В. Зазнач. праця.— С. 77; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 132; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 131.

<sup>21</sup> Stang Ch. S. Ор. cit.— Р. 57; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 95.

<sup>22</sup> Булаховський Л. А. Зазнач. праця.— Т. 2.— С. 386, 428; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 208.

<sup>23</sup> Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 137.

відповідно: \**krāsŋno*<sup>24</sup>, \**lŋžŋno*<sup>25</sup>, \**životŋno*<sup>26</sup>, \**grēsŋno*<sup>27</sup>, \**trūdŋno*<sup>28</sup>. Аналізоване слово втратило пізньопраслов'янську акцентуацію внаслідок занепаду редукованого в слабкій позиції, а вже на ґрунті староукраїнської мови наголос із редукованих голосних у слабкій позиції перемістився на попередній склад<sup>29</sup>. Тому староукраїнськими пам'ятками засвідчено кореневий наголос: *крáсно* (Ст. Єв., 51; Величк., 31), *лб́жно* (Зін. Прип., 28), *живо́тно* (Рад. В., 20 зв.), *троу́дно* (Бер. В., 5), *трѣ́дно* (Гал. Ск., 5 зв.), за винятком прислівника *грѣшнѣ* (Зін. Прип., 184), який фіксується із суфіксальним наголосом (за походженням — флексією). Проте в територіальних діалектах, зокрема гуцульських та буковинських говірках, усі прислівники мають кореневу акцентуацію: *крáсно* (Гуц. Гов., 104), *грѣшнѣ* (СБГ, I, 193).

Численну групу становлять прислівники словотвірного типу, компоненти яких належать до рухомої а. п. Це такі одиниці:

*стрáнно* (Л. Сл., 191), *стрáнно* (Синопс., 46 зв.; Остр. б., 10), *чéстно* (Синопс., 84 зв.; Л. Сл., 147 зв.; Поезія XVI–XVII, 232 зв.; Зін. Прип., 25, 45), *гѣйне* (Бесѣда, 1 зв., Бер. В., 3 зв.), *скѣрбно* (Синопс., 89), *сѣчне* (Бер. В., 7), *влáсно* (Бер., 50; Єв., 23 зв.; Коп. Каз., 20; Рад. В., 52 зв.; Андрієвич, 34 зв.; Гр. Зиз., 2), *пѣлно* (Бер., 133), *пѣлно* (См. Кл., 13), *пѣльне* (Бер. В., 3 зв.), *вѣчне* (Гал., 79 зв.; Гр., 106; Єв., 16 зв.; Ст. Єв., 26 зв.; Коп. Каз., 13), *дѣвно* (Гал. Ск., 8; См. Кл., 7), *сѣдинѣ* (Коп. Каз., 22), *сѣдине* (Коп. Ом., 135, 144; Коп. Каз., 12, 24; Л. Сл., 10), *слоушине* (Бер. В., 10 зв.), *слѣшине* (Величк., 29; Андрієвич, 4 зв.).

У давніх українських пам'ятках прислівник *стрáнно* (*стрáнно*) утворився шляхом адвербіалізації короткого прикметника у формі наз. одн. сер. р., що мав кореневу акцентуацію (коротка спадна інтонація, рухома а. п.), \**stŋrŋno*<sup>30</sup>. Ця лексема запозичена з південнослов'янських мов, про що свідчить поява в корені звукосполучення **-ра-** внаслідок метатези у групі \**tort* (\**tort* → \**tart* → \**trat*)<sup>31</sup> порівняно з праслов'янською формою. У староукраїнських пам'ятках аналізований прислівник виявлено з первісною акцентуацією: *стрáнно* (Л. Сл., 191), *стрáнно* (Синопс., 46 зв.; Остр. б., 10).

Прислівники, історично мотивовані в українській мові іменними основами з вокалічним суфіксом **\*-ьп-ь**, тяжіють у староукраїнський період до відтягування наголосу на корінь унаслідок занепаду редукованих. У процесі розвитку української мови староукраїнська акцентуація поступово еволюціонує і стає акцентною нормою в мові сучасній: *дѣвно* (Меж., 213), *слѣшно* (Меж., 939), *пѣльно* (Меж., 667), *вѣчно* (Меж., 140), *влáсно* (Меж., 141).

**Утворення із суфіксом \*-авъ-**. Прислівник *ласкаво* (*ласкаве*) має відад'єктивне походження й утворений з форми наз. одн. сер. р. короткого прикметника \**laskavъ*, який належав до баритонованої а. п. і характеризувався динамічним

<sup>24</sup> Булаховський Л. А. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. 429; Stang Ch. S. Op. cit.— Р. 274; Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Основы славянской акцентологии.— М., 1990.— С. 87, 92; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 152; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 232.

<sup>25</sup> Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Зазнач. праця.— С. 92; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 232.

<sup>26</sup> Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Зазнач. праця.— С. 92; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 151; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 234.

<sup>27</sup> Булаховський Л. А. Зазнач. праця.— Т. 3 — С. 392, 429; Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Зазнач. праця.— С. 87, 92; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 231.

<sup>28</sup> Булаховський Л. А. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. 393, 428; Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Зазнач. праця.— С. 87; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 234.

<sup>29</sup> Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 48–49.

<sup>30</sup> Дыбо В. А. Зазнач. праця.— С. 87; Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 259.

<sup>31</sup> Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 119.

наголосом на першому складі кореня — \**laskavo*<sup>32</sup>. На думку З. М. Веселовської<sup>33</sup>, прислівник *ласкаве*, утворений від прикметника з подвійним наголосом *ласкавий*, також характеризується варіантним наголосом. Первісний кореневий наголос фіксується більшістю староукраїнських пам'яток: *ласкаве* (Єв., 3, 13 зв., 24 зв.; Волк., 101; Бер., 97), *ласкаво* (Бер., 9). Проте коливання акцентної норми в зазначеному прислівнику спостерігається ще в староукраїнській мові, тому засвідчено також суфіксальний наголос: *ласка́ве* (Величк., 15, 70; Зін. Прип., 47; Зін. Прип., 69; К. Тр., 17; Рад., 666), *ласка́во* (Поезія XVI–XVII, 273).

Варіантність наголосу простежується і протягом XIX ст. Аналізований прислівник у лексикографічних джерелах кінця XIX — поч. XX ст. засвідчений з акцентованим суфіксом: *ласка́во* (Біл.-Нос., 205; Грінч., 1199; Левч., 65). У тогочасній поезії лексема має подібну акцентну характеристику: «Всім світить сонечко *ласка́во*» (Граб., I, 347); хоч у творах поетів, які є носіями південно-західного діалекту, зафіксовано також первісну кореневу акцентуацію: «Став *ласкаво* їй говорити» (Фр., X, 226). У сучасній українській літературній мові переважає суфіксальний наголос, що, зважаючи на історичні передумови, не є первісним.

Староукраїнський прислівник *лѣ́каво* (*лѣ́каво*) за походженням є адвербіалізованою формою короткого прикметника — \**lĕkāvъ*, що в наз. одн. сер. р. мав суфіксальну акцентуацію (двоскладова висхідно-спадна інтонація, баритонована а. п.) — \**lĕkāvō*<sup>34</sup>. Саме суфіксальний наголос було успадковано староукраїнською мовою: *лѣ́каво* (Гр. См., 603), *лѣ́каво* (Бер., 39). У прислівників з давнім прикметниковим суфіксом \*-авъ- у сучасній українській літературній мові спостерігається тенденція до вирівнювання акцентуації на суфіксальній морфемі незалежно від акцентуаційної характеристики твірної прикметникової основи: *ласка́во* (ОС, 304; Меж., 412), *лука́во* (Меж., 428). Очевидно, таке вирівнювання наголосу відбувається також за аналогією до інших прислівників сучасної української мови, які містять подібний суфікс: *жва́во* (Меж., 263).

**Утворення із суфіксом \*-ѣ-.** Серед суфіксальних утворень цього словотвірного типу на увагу заслуговує прислівник *древле*, що походить від праслов'янської адвербіалізованої форми наз. одн. сер. р. \**drъvъjĕ*<sup>35</sup> безпрефіксного короткого окситонованого прикметника з вокалічним суфіксом \*-ѣ- (висхідно-спадною інтонацією з наголосом на закінченні) — \**drъvъjĕ*. Первісний наголос фіксується лише в мові давньоруського періоду: *древлѣ* (ЧНЗ, 25, 98 зв.), проте вже й у цей час з'являється вторинний кореневий наголос: *дрѣвле* (ЧНЗ, 76).

В історії мови флексійний наголос у зазначених прислівниках переміщується на корінь. Вірогідно, що цей процес відбувається з метою граматичної диференціації прикметника та похідного прислівника. У староукраїнській мові засвідчено лише кореневий наголос: *дрѣвле* (Гр. См., 602 зв.; Гр. См. (Кр), 67; Синопс., 40, 45; Гр. Зиз., 85). Сучасними лексикографічними джерелами української мови аналізований прислівник не фіксується.

<sup>32</sup> Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Зазнач. праця.— С. 140; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 150; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 212.

<sup>33</sup> Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII ст.).— Х., 1970.— С. 158.

<sup>34</sup> Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Зазнач. праця.— С. 141; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 151; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 238.

<sup>35</sup> Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 270.

**Утворення із суфіксом \*-ivъ-.** Похідний відприкметниковий прислівник *правдѣ* виник унаслідок адвербіалізації форми наз. одн. сер. р. короткого безпрефіксного прикметника *\*pr'avъdivo*<sup>36</sup>, який належав до баритонованої а. п. та характеризувався динамічним наголосом на першому складі кореня — *\*pr'avъdivъ*<sup>37</sup>. Прикметник *\*pr'avъdivъ* мотивується безпрефіксним іменником *\*pr'avъda* (баритонована а. п.) та утворений за допомогою вокалічного суфікса *\*-ivъ-*. Первісний наголос не успадковано староукраїнською мовою, натомість у пам'ятках відповідного періоду досліджувана лексема характеризується суфіксальною акцентуацією: *правдѣ* (Тр., 9 (2 р.); Бер., 50; Єв., 2, 2 зв.; Коп. Каз., 90; Л. Сл., 10; См. Кл., 7). Сучасна українська літературна мова успадкувала вторинний староукраїнський наголос, і в сучасних лексикографічних працях прислівник цього словотвірного типу характеризується суфіксальним наголосом: *правдѣ* (Меж., 764). Вірогідно, таке вирівнювання наголосу відбувається також за аналогією до інших прислівників сучасної української мови, які містять подібний суфікс: *ліниво* (Меж., 429), *милоствѣ* (Меж., 456), *сміливо* (Меж., 940).

Підсумовуючи наше дослідження, можемо зробити такі висновки:

1. Група прислівників, утворена від баритонованої основи прикметника з наголошенням вокалічним суфіксом *\*-ъkъ-*, що додавався до іменників окситонованої а. п., характеризується переміщенням наголосу з суфікса на попередній склад: *лѣгко* (*лѣгка*), *крѣтко* (*корѣтко*), *низько*. Це зумовлено тим, що на ґрунті слов'янських мов наголос із редукованих голосних у слабкій позиції перемістився на попередній склад. Уже в давньоруській мові короткий голосний опиняється в слабкій позиції перед складом з голосним повного творення *-о-*, тому спочатку відбувається рецесія наголосу на кореневу морфему, а потім і занепад редукованого голосного суфікса, наприклад: *\*nъzъko* → *\*nъzъko* → *низько* → *низко*.

2. Прислівники, що адвербіалізувалися від суфіксальних прикметникових основ, характеризуються рецесією наголосу на корінь (*таїно*, *любѣне*).

3. Прислівники, історично мотивовані іменниковими основами з вокалічним суфіксом *\*-ьпъ-*, тяжіють у староукраїнській мові до відтягування наголосу на корінь унаслідок занепаду редукованих (*крѣсно*, *троудно*, *стрѣнно*, *чѣстно*, *слѣшне*).

4. Прислівники, утворені від суфіксальних прикметникових основ (із суфіксами *\*-ivъ-* та *\*-avъ-*), мають тенденцію до рецесії наголосу на прикметникові суфікси (*правдѣ*, *ласкаво*, *лжѣво*). Вірогідно, таке вирівнювання наголосу відбувається також за аналогією до інших прислівників сучасної української мови, які містять подібні суфікси.

Перспективним, на наш погляд, є дослідження інших груп відприкметникових прислівників. Це дозволить зробити ширші узагальнення в аспекті вивчення історії українського наголосу, надасть фактичний матеріал для словника українського наголосу XVI–XVIII ст.

#### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

|           |                                                                                                                                     |
|-----------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Адельф.   | — <i>Адсѣлѣфотес</i> . Грамматика.— Л., 1591 (стародрук).                                                                           |
| Андрієвич | — <i>Андрієвич Д.</i> Лямент по святобливе зешлом велебном господину отцу Іоаннѣ Васильевичу, презвитери.— Луцьк, 1628 (стародрук). |

<sup>36</sup> Колесов В. В. Зазнач. праця.— С. 32; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 147; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 140.

<sup>37</sup> Колесов В. В. Зазнач. праця; Зализняк А. А. Зазнач. праця; Скляренко В. Г. Зазнач. праця.— С. 213.

- Бер. — *Беринда П.* Лексікон славеноросскій, и имен тлькованіе.— К., 1627 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1961 (стародрук, перевид. факсим. способом).— 272 с.
- Бер. В.  
Бесѣда — *Беринда П.* Різдяні вірші.— К., 1616 (стародрук).  
— *Иже въ святых отца нашего Іоанна Златоустаго. Бесѣда избранная о въспитаніи чад.*— Л., 1609 (стародрук).
- Біл.-Нос. — *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1966.— 424 с.
- Величк. — *Величковський І.* Твори.— К., 1972 (стародрук, факсим. вид.).— 191 с.
- Волк. — *Волкович І.* Розмышлянье о муцѣ Христа Спасителя нашего, 1631 // *Резанов В.* Драма українська.— К., 1926.— С. 91–127.  
— *Воронько П.* Твори : В 4 т.— К, 1982.— Т. 1.— 375 с.
- Воронько  
Гал. — *Галатовський І.* Ключ разумѣнія.— К., 1659 (стародрук).  
Гал. Ск. — *Галатовський І.* Скарбница.— Новгород-Сіверський, 1676 (стародрук).
- Граб. — *Грабовський П.* Зібрання творів : У 3 т.— К., 1959.— Т. 1.— 517 с.  
Гр. Зиз. — *Зізаний Л.* Грамматіка словенська.— Вилно, 1596 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1980 (стародрук, факсим. вид.).
- Гр. См. — *Смотриский М.* Грамматіки славенския правильное синтагма.— Єв'є, 1619 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1979 (стародрук, факсим. вид.).
- Грінч. — *Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка.*— К., 1907–1909.— Т. 1/4.— 2971 с.
- Гуц. Гов. — *Гуцульські говірки. Короткий словник / Відповід. ред. Я. Закревська.*— Л., 1997.— 232 с.
- Єв.  
Желех. — *Євангеліє учителное.*— Єв'є, 1616 (стародрук).  
— *Желеховський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар : В 2 т.— Л., 1886.— Т. 1.— 608 с.; Т. 2.— 528 с.
- Загул  
Зиз. Л. — *Загул Д.* Поезії.— К., 1990.— 334 с.  
— *Зізаний Л.* Лексис, 1596 // *Лексис Лаврентія Зизанія: Синоніми славеноросская /* Підгот. текстів і вступ. статті В. В. Німчука.— К., 1964 (стародрук, перевид. фотомех. способом).— 203 с.
- Зін. Прип. — *Зіновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті (XVII–XVIII ст.).— К., 1971. (стародрук, перевид. факсим. способом).— 389 с.
- К. Тр. — *Транквилион-Ставроецкий К.* Перло многоцѣнное.— Чернігівъ, 1646 (стародрук).
- Книж.  
Кобзар — *[Книжица для господарства].*— Почаєвъ, 1788 (стародрук).  
Кобзар — *Шевченко Т.* Кобзар.— К., 1985.— 624 с.
- Коп. Каз.  
Коп. Ом. — *Копистенский З.* Казанье погребное.— К., 1625 (стародрук).  
— *Копистенский З.* Оміліа.— К., 1625 // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи в Україні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов до укр. стародруків.— К., 1924.— С. 147–172.
- Котл.  
Левч. — *Котляревський І.* Енеїда.— К, 1988.— 277 с.  
Л. Сл. — *Левченко М.* Опыт русско-украинского словаря.— К., 1874.— 188 с.  
Меж. — *Апостол.*— Л., 1639 (стародрук).  
— *Меженко Ю. С.* Великий орфографічний словник сучасної української мови.— Донецьк, 2008.— 1184 с.
- ОС — *Орфоепічний словник української мови / Уклад. Погрібний М. І.*— К., 1983.— 629 с.
- Остр. б. — *Острозька Біблія : Библіа, сирѣч книги Ветхаго и Новаго Заѣта.*— Острог, 1581 (стародрук).
- ОСУМ — *Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / Уклад. М. М. Пещак.*— К., 2001.— Т. 1.— 955 с.; Т. 2.— 917 с.
- Поезія XVI–XVII — *Українська поезія (кінець XVI — початок XVII ст.).*— К., 1978.— 431 с.
- Погр. — *Погрібний М. І.* Словник наголосів української літературної мови.— К., 1964.— 319 с.
- Рад. — *Радивиловский А.* Огородок Маріи Богородицы.— К., 1676 (стародрук).  
Рад. В. — *Радивиловский А.* Вѣнец.— К., 1688 (стародрук).

- СБГ — *Онишкевич М.* Словник бойківських говірок : В 2 т.— К., 1984.— Т. 1.— 497 с.; Т. 2.— 517 с.
- СЗГ — *Аркушин Г. Л.* Словник західнополіських говірок : В 2 т.— Луцьк, 2000.— Т. 1.— 380 с.; Т. 2.— 458 с.
- Синопс. — Синопис.— К., 1680 (стародрук).
- Сл. Лекс. — *Славинецький Є., Корсикій-Сатановський А.* Лексикон славено-латинській.— М. (середина XVII ст.) // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корсикій-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973 (стародрук, перевид. факсим. способом).— С. 421–540.
- Служ. Стр. — Служебник.— Стрятин, 1604 (стародрук).
- См. Кл. — *Смотрицький Г. Д.* Ключ царства небесного.— Острог, 1587 (стародрук).
- СПГ — *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів.— К., 1974.— 261 с.
- Ст. Єв. — *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учительное.— Рохманів, 1619 (стародрук).
- Тр. — *Транквіліон К.* Зерцало богословія.— Почаєвъ, 1618 (стародрук).
- УЛІВН — Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник / Уклад. І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко та ін.— К., 1973.— 724 с.
- Ум., Сп. — *Уманець М., Спілка А.* Словарь російсько-український.— Л., 1893–1898.— Т. 1/4.— 1143 с.
- Фр. — *Франко І.* Твори : В 20 т.— К., 1954.— Т. 10.— 518 с.
- ЧНЗ — *Чудівський Новий Завіт, 1355* // *Огієнко І.* Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року : Зап. чина св. Василя Великого.— Л., 1937 (стародрук).— 104 с.
- Шевч. — *Шевченко Т. Г.* Три літа : Поезії.— К., 1987.— 191 с.

(Миколаїв)

YE. V. BOHDANOVA

#### THE HISTORY OF THE ADVERB ACCENTUATION DERIVED FROM SUFFIXAL ADJECTIVES

The purpose of this paper is to define the accent peculiarities of the adverbs derived from suffixal adjectives in the diachronic aspect. The investigation also shows that a lot of adverbs have the variative accentuation and the tendency to retraction the accent to the root. The paper specifies the reasons for deviation from the basic accentuation and determinates the regularities of the 3accentuation of the same derivational type. We advocate further research on studying the history of the different groups of the adverbs derived from adjective in the diachronic aspect.

**Keywords:** adverbs derived from adjectives, accent peculiarity, primary accentuation, variations of the accentual norm, adverbial form, suffixal adjectives.

## ФЛОРОНОМЕНИ В МОЛДАВСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV–XV СТОЛІТЬ

У статті досліджено назви рослин і пов'язаних з ними понять, що засвідчені в юридичних документах XIV–XV ст. з території Молдавського князівства. Визначено специфіку лексико-семантичних відношень у межах досліджуваної тематичної групи лексики.

**Ключові слова:** молдавсько-українські грамоти XIV–XV ст., тематична група лексики, флорономен, запозичення.

Назви рослин становлять значний інтерес для науковців різних галузей завдяки великій кількості їх фіксації, давності походження, шляхів формування, специфічному місцю в системі національної мови, досить виразним регіональним особливостям<sup>1</sup>. Вони містять надзвичайно багату етнокультурну інформацію, що відбиває часові зрізи розвитку пізнання довкілля українським етносом. Тому не дивно, що назви рослин здавна були й залишаються об'єктом дослідження не тільки мовознавців, що вивчали історію становлення та етимологію українських ботанічних назв<sup>2</sup>, склад флорономенів, їхню формально-семантичну структуру, способи і засоби номінації, особливості поширення й ареальної диференціації назв рослин<sup>3</sup>, а й учених-біологів, які працюють над унормуванням української ботанічної номенклатури<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> *Мигилинець О.* Вагоме дослідження з історії української ботанічної лексики // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. — 2014. — Вип. 19. — С. 182.

<sup>2</sup> *Дзєндзелівський Й. О.* Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття // *Studia Slavica Hung.* — Budapest, 1960. — Т. 6. — С. 113–143; *Карпова В. Л.* Назви рослин стародавньої української мови // *Історія української мови : Лексика і фразеологія.* — К., 1983. — С. 186–195; *Німчук В. В.* Ботанічна термінологія // *Давньоруська спадщина в лексиці української мови.* — К., 1992. — С. 233–292; *Сабодош І. В.* Формування української ботанічної номенклатури. — Ужгород, 1996. — 192 с.

<sup>3</sup> *Карпенко Ю. О.* Деякі назви культурних рослин у буковинських говірках (до питання про мовні взаємозв'язки) // *Наук. Зап. Чернів. ун-ту: Сер. філол. наук.* — Чернівці, 1958. — Т. 31. Вип. 7. — С. 105–120; *Капская А. И.* Семантико-словообразовательная структура названий цветов в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1970. — 22 с.; *Симоненко Л. А.* Микологическая лексика украинского языка : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1973. — 21 с.; *Фещенко Н. М.* Названия лекарственных растений в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1974. — 24 с.; *Закревська Я. В.* Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. — К., 1976. — 163 с.; *Шамота А. М.* Назви рослин в українській мові. — К., 1985. — 163 с.; *Фроляк Л. Д.* Ботаническая лексика украинских говоров северного Приазовья : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1988. — 17 с.; *Грищенко П. Ю.* Ареальное варьирование лексики / Відп. ред. І. Г. Матвіяс. — К., 1990. — 272 с., карт; *Москаленко Л. А.* Ботанічна лексика українських степових говірок Миколаївської області : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1992. — 18 с.; *Мигилинець О. Ф.* Ботанічна лексика українських говірок Закарпатської області : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Ужгород, 1996. — 24 с.; *Поїстогова М. В.* Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східно-поліських говірок : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2005. — 23 с.; *Омельковець Р. С.* Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі. — Луцьк, 2006. — 302 с.; *Скорофатова А. О.* Ономазіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнослов'янських говірках. — Луганськ, 2009. — 369 с.; *Ткачук М. М.* Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2011. — 20 с.; *Кукса Т. П.* Фітономінація та її просторова варіативність в українських говірках Криму : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2013. — 24 с.; *Дакі О. А.* Ботанічна лексика в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2014. — 16 с.

<sup>4</sup> *Кобів Ю.* Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. — К., 2004. — 800 с.

Допомогти розв'язанню багатьох питань, пов'язаних із формуванням і функціонуванням ботанічної лексики української мови, може відповідний аналіз зафіксованих пам'ятками української мови флорономенів, певна частина яких уже введена в науковий обіг, але ще не опрацьована мовознавцями вузьких спеціальностей. Це стосується, зокрема, флорономенів, засвідчених молдавсько-українськими грамотами XIV–XV ст., які частково увійшли до реєстрів «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» та «Словника української мови» в 11-ти томах, проте ще не були предметом окремої наукової розвідки, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета пропонованої статті — здійснити структурний і семантичний аналіз лексики на позначення рослин і суміжних з ними понять і реалій, що засвідчені у грамотах XIV–XV ст., писаних українською мовою на території Молдавського князівства.

Більшість флорономенів, а також окремих номенів суміжних груп лексики, зафіксованих у грамотах XIV–XV ст. з території Молдавської держави, становлять слов'янські за походженням лексеми. У нашому дослідженні ми приєднуємося до етимологічної класифікації назв рослин української мови, здійсненої І. В. Сабодошем, який відносить флорономени, що успадковані українською мовою з праїндоевропейської мовної спільноти<sup>5</sup>, а також флорономени, утворені за допомогою словотворчих ресурсів праслов'янської мови або дуже давно запозичені нею з інших мов і які збереглися до сьогодні в усіх слов'янських мовах<sup>6</sup>, до праслов'янських. Однак, крім слов'янських флорономенів, досліджувані тексти містять деякі романські назви рослин.

Предметом нашої уваги стали не тільки номени, що позначають роди й види рослин різних життєвих форм, а й зафіксовані в молдавських грамотах XIV–XV ст. назви деяких суміжних з ними реалій, зокрема назви масивів рослин однакових чи різних родів або видів, частин рослин. Однак, безперечно, центром аналізованої тематичної групи лексики є засвідчені молдавсько-українськими грамотами XIV–XV ст. флорономени.

Серед назв, що позначають роди й види рослин різних життєвих форм, в аналізованих грамотах XIV–XV ст. засвідчено:

1) назви дерев; у досліджуваних пам'ятках XIV–XV ст. зафіксовано одну загальну назву рослин цієї життєвої форми: *дрѣво* (ССУМ, I, 328) < \*dervo 'багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону' — «*имаєт тамо овци пасти или рыбою гонити или роубати оу лѣсоу дрѣво*» (1458, II, 101)<sup>7</sup>.

У межах групи назв дерев виділяється три підгрупи назв:

а) назви листяних дерев, які мають цінну деревину, що використовується в будівництві, опаленні тощо, зокрема назви береста, бука, верби, вільхи, граба, дуба, липи, тополі, ясена. Такі флорономени подибуємо в контекстах, пов'язаних здебільшого з позначенням меж певних територій, оскільки дерева, виділяючись на тлі інших рослин своїми значними розмірами (насамперед висотою) і маючи відносно довгий період життя, могли слугувати межовими віхами при окресленні ділянок володінь або ділянок, які були предметами купівлі / про-

<sup>5</sup> Сабодос І. В. Знач. праця.— С. 9.

<sup>6</sup> Там же.— С. 10.

<sup>7</sup> Ілюстративний матеріал подано із зібрання досліджуваних грамот: Documenta Romaniae historica: A. Moldova / С. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi.— București, 1975–1980.— Vol. 1–3 (далі в тексті зазначено рік написання, том і сторінку). До аналізу залучаємо ще грамоти перших років XVI ст. (до 1504 р. включно), щоб не розривати тривалий період правління володаря Стефана Великого.

дажу, протягом тривалого часу. Ці флорономени в досліджуваних документах становлять найчисельнішу підгрупу. Для номінації листяних дерев у молдавських грамотах використано праслов'янські лексеми:

берест < \*berstь 'берест' (ССУМ, I, 93) — «а шть того столпа ѿ дръгѣн столпъ..., та на берестъ» (1488, III, 62), «на единъ берестъ знаменанъ» (1489, III, 92), «до краа рѣдѣ на знаменанъ берестъ» (1501, III, 467); букъ < \*bukъ 'бук' (ССУМ, I, 131) — «та чересъ конецъ лѣса на единъ бѣкъ знаменанъ» (1490, III, 159), «тымже врѣхѣмъ... на единъ боукъ знаменанъ» (1503, III, 527); верба < \*vьrba 'верба' (ССУМ, I, 164) — «оу моголоу, где врѣба влизко путѣ» (1422, I, 73), «на вербѣ на берег Брълада, шть где есмо прѣво почали» (1495, III, 280); ѡлха / волха < \*jelъxa: \*olъxa 'вільха' (ССУМ, I, 193) — «шть толѣ простѣ на краи лиса, на в ѡлхѣ» (1488, III, 51), «шть толѣ право на потокъ Хомора на однѣ волхѣ знаменанъ» (1490, III, 159); гравѣ / храбѣ < \*grabъ 'граб' (ССУМ, I, 259) — «на краи лиса гравѣ, тамо крѣсть рѣбанъ» (1492, III, 108), «на ѡстѣ извора на единъ храбѣ знаменанъ» (1490, III, 81); дѣбѣ < \*dobъ 'дуб' (ССУМ, I, 330) — «шт(ь) потоку на лѣвѣ рѣкѣ, на дѣба... шть моголоу илемъ, до дѣба» (1400, I, 10), «ѡ хотарь... поченше шт(ь) горѣ, на два дѣба расохата» (1414–1419, I, 39); липа < \*lipa 'липа' (ССУМ, I, 546) — «а шть толѣ... до Шерѣбановського хотара, оу липы, могола» (1392, I, 2), «шть толѣ право на единъ липѣ що есть на немѣ бѣурѣ» (1490, III, 81); тополѣ < \*topolъ / \*ъ тополя' (ССУМ, II, 437) — «шт толѣ простѣ на тополѣ» (1393, I, 4), шть знаменанъ тополи, чересъ ѡжкѣ, оу могола копаною» (1488, III, 38); ясень < \*asenъ / -ъ 'ясен' (ця лексема відсутня в реєстрі ССУМ) — «шть толѣ простѣ на единъ тасинѣ, что есть на сѣрѣд ѡгѣ» (1488, III, 52), «до краа рѣдѣ що надѣ Шептешани, на знаменанъ тасень» (1501, III, 467);

б) назви листяних дерев, плоди яких мають цінні харчові властивості, також закорінені в праслов'янську епоху: груша / круша < \*gruša / \*kruša 'груша' (ССУМ, I, 267) — «та по выше грѣшахъ на столпѣ що на берегъ Молдавѣ» (1499, III, 420), «та, дѣломъ, на однѣ круша, могола» (1412, I, 45); ѡблонѣ < \*ablōnъ 'яблуня' (ССУМ, II, 577) — «шть толѣ прости на двоух ѡблонѣ» (1497, III, 226);

в) назви хвойних дерев, цінних переважно деревиною, що мають романське походження, напр.: брадъ 'ялина, смерека' (ССУМ, I, 117), брад 'ялина; ялиця; колект. хвойне дерево' (МРС, 90), брад (рум. brad) 'ялина' (СДЕЛІМ, 58), brad 'ялина' (РТ, 217), brad, бот. 'смерека, ялина' (DRU, 59) — «штѣ толѣ по пѣдѣ оубочи на единъ брадъ знаменанъ, межѣ два зъподѣн» (1490, III, 159);

2) назви кущів, які мають певну прагматичну цінність (плоди можуть бути продуктом харчування, продажу, обміну, сплати податків). Таким флорономеном у досліджуваних пам'ятках є лексема виноградъ 'виноград', засвоєна із ст.-сл. мови, напр.: «есмы дали томѣ манастирєви мѣсто где любитѣ себе содити виногради» (1409, I, 37). Цей флорономен зустрічається в контекстах, пов'язаних здебільшого з вирощуванням цієї рослини;

3) назви трав'янистих культур; ця група назв поділяється на дві підгрупи:

а) назви трав'янистих технічних культур: конопля < \*koporъ / \*koporja 'конопля' (конопля — назва масиву одного роду культурної трав'янистої рослини, похідна від назви рослини);

б) назви трав'янистих овочевих культур: капуста < \*kapusta 'капуста' (ССУМ I, 470) — «готы людѣ... да не имають ни мыто... платити... ни шть капустѣ» (1458, II, 103), «или мыто шть нихъ врати... или шть капустѣ» (1466, II, 190). Більшості слов'янських мов відомий номен капуста, але етимологи не наважуються віднести його до праслов'янських, а допускають запозичення з середньолатинської мови (Фасм., II, 188; ЕСУМ, II, 379).

Серед лексем, які позначають суміжні з рослинами різних життєвих форм реалії, можна виділити кілька груп.

1. Назви масивів рослин, що займають певний простір. Засвідчені молдавськими грамотами XIV–XV ст. назви масивів деяких рослин однакових чи різних родів або видів, що займають певний простір, становлять найбільшу групу лексем на позначення суміжних з рослинами реалій:

1) назви масивів дерев:

а) загальні назви масиву дерев: *дрєва* < \*dervo ‘сукупність дерев, що займають невелику площу’ — «А хотаръ тѣмъ селѣмъ да естъ ѡтѣ великын дръмъ..., гдє роуѣѣжїє на дрєва» (1446, I, 264) (ст.-сл. варіант *дрєво* ‘т. с.’);

б) загальні назви масиву дикорослих рослин (дерев, кущів, трав), у якому переважають дерева: *лѣс* < \*lěsъ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’ (СУМ, IV, 522) — «та ѡересь конєць лѣса» (1490, III, 159), ѡтѣ толѣ простѣ на кран *лѣса* (1488, III, 51);

в) назви масивів з дикорослих дерев, серед яких переважають дерева певного роду чи виду, найчастіше є похідними від назв відповідних рослин, напр.: *березникъ* < \*berzъnikъ ‘березник, березовий гай’ (ССУМ, I, 93) — «ѡтѣ толѣ, скоуѣ березникъ, на дръгю могилѣ» (1393, I, 5); *буковина* < \*bukovina ‘буковина, буковий ліс’ (ССУМ I, 130) — «а ѡтола ѡрѣзъ Герета, горѣ, до великой бѣковинѣ» (1392 I, 3), «та бѣковинѣ дола до Лѣковницѣ хотарѣ, гдє вѣходитъ стежка ѡтѣ бѣковинѣ» (1488, III, 62); *доуброва, дѣброва* < \*dobrava / dobrova ‘дубовий ліс, діброва’ (ССУМ, I, 329) — «ѡтѣ того моста... на кран вѣшенѣ доубровѣ» (1400, I, 16), «село..., що противъ Калїєнець подѣ доубровою» (1500, III, 458). Серед номенів цієї групи засвідчено демінутиви: *доубровница* ‘невеликий дубовий ліс, дібровка’ (ССУМ, I, 329) — «а ѡтѣ(ъ) толѣ, прости... на дѣбровницѣ» (1414–1419, I, 55), «ѡтѣ това ѡересь доубровницѣ на долинѣ» (1489, III, 92); *ясинка* < \*asenъ ‘(ліс) ясенина’ (ССУМ, II, 585) — «подли *ясинки*, до ѡвершїи, гдє сѣтѣ(ъ) двѣ могилѣ» (1425, I, 86);

г) загальні назви масиву листяних культурних плодових дерев: *садъ* ‘сад’ (< \*saditi) (ССУМ, II, 315) — «ѡересь ровнинѣ прости ѡ Прокопови *садѣ*» (1499, III, 420), «ѡтѣ толѣ ѡересь середѣ *сада* Тѣличева, та на поуѣ що идєтъ до Бани» (1499, III, 420);

г) назви масиву культурних дерев певного роду чи виду найчастіше є похідними від назв відповідних рослин чи їхніх частин, напр.: *яблѣки* < \*ablъka ‘масив, що складається з яблунь’ — «ѡтѣ толѣ прости на медвединою ѡмѣ, ѡтѣ толѣ горы лѣгомъ и ѡерѣсь пѣтъ, оу *яблѣки*» (1488, III, 52) (яблѣки, мн. від яблѣко ‘плід яблуні’);

2) назви масивів кущів:

а) загальна назва масиву дикорослих кущів є похідною від праслов’янського \*xvorstъ ‘чагарник, ліс’: *хворостїє* ‘зарості чагарнику, хворостняк’ (ССУМ, II, 506) — «а ѡтѣ(ъ) потока на конєць *хворостїа*, а ѡтѣ(ъ) конєць хворостїа до дороги» (1424, I, 81);

б) назви масивів дикорослих кущів одного роду чи виду, похідні від назв відповідних рослин, представлені номеном праіндоевропейської давнини *трънїє* < \*trъnъ ‘терня, тернові чагарники’ (ССУМ, II, 448) — «прости ѡересь поле, на *трънїє*» (1438, I, 264), «ѡересь поле прости на кран *трънїа*» (1438, I, 264), а також давньоукраїнськими номенами: *вербїє* < \*vъrba ‘верб’я’ (ССУМ, I, 164) — «ѡтѣ єдного дѣба оу дръгы дѣбѣ, а ѡтѣ толѣ на *вербенѣ*» (1424, I, 81); *лоза* / *лозне* < \*loza ‘лоза, лозовий чагарник, лозняк’ (ССУМ, I, 555–556) — «а ѡтѣ толѣ прости оу *лозоу* оу маткѣ Бахлѣи Великѣ» (1468, II, 223), «а ѡересь *лозїє*, на дѣлѣ» (1438, I, 264);

в) назви масивів культурних куштів одного роду чи виду: *лозьє* < \*loza ‘виноградник’ (ССУМ, I, 556) — «*двѣ водѣвниці и в лозѣхъ*» (1407, I, 29). Для номінації насаджень винограду використовуються переважно похідні від назви роду рослини: *виноградъ* ‘виноградник’ (ССУМ, I, 175) — «и *виноградъ* што садилъ) *внѣ собою*» (1409, I, 35), «и еше есмо дали два фалхи и един фетрал *винограда*» (1499, III, 434), «*що же был он кѣпил тотъ виноградъ*» (1499, III, 434);

3) назви масивів трав’янистих рослин:

а) загальна назва масиву дикорослих трав’янистих рослин, які після скошування й висушування використовуються для годування худоби: *сѣно* < \*sěno ‘скошена й висушена трава, яка йде на корм худобі’ (СУМ, IX, 226) — «*пониже мѣсто да коуветъ сѣвѣ сѣно*» (1439, I, 281);

б) назва масиву дикорослих трав’янистих рослин одного роду, похідна від назви відповідної рослини: *черетѣ* ‘зарості очерету’ (ССУМ, II, 536), очевидно, від *черетъ* ‘очерет’ < \*čerъt (ЕСУМ, 4, 243) — «*ти чересь чрѣте на дило на могола копанѣ*» (1495, III, 280);

в) назва масиву культурних трав’янистих рослин одного роду є похідною від назви відповідної рослини: *конопля* < \*koporъ : \*koporja ‘конопля, конопельник’ (ЕСУМ, II, 553; ССУМ, I, 494) — «*а штъ толѣ на дрѣгѣхъ столпѣ, по више конопля*» (1488, III, 42).

**2. Назви місцин, на яких ростуть чи росли рослини.** Ця група назв є семантично близькою до попередньої групи і складається з двох підгруп:

1) назва місцини, на якій ростуть трав’янисті рослини різних родів і видів, призначені для скошування й висушування на сіно: *сѣножать* < \*sěno ‘сіножать’ (ССУМ, II, 412), ‘місце, відведене для косіння трави на сіно’ (СУМ, IX, 226) — «и сѣ оусами поленки штъ синожати оу тѣхъ хотарѣ» (1428, I, 105), «*а хотарѣ ѣ поле, царини и синожати да имаеъ третѣю частъ штъ колико естѣ частъ Ванина Бѣшескъла*» (1499, III, 420);

2) назва місцини, на якій викорчувано дерева, куші: *хлѣвничель*, можливо, похідне від \*xlěbъ (ССУМ, II, 508) — «*штѣ дѣла на хлѣвничель*» (1494, III, 274). До цієї групи, мабуть, належить і лексема *чиреш* ‘назва місцевості в Молдавському князівстві’ (ССУМ, II, 554); ймовірно, від псл. \*čeršъlja (\*čerša) ‘черешня’ — «*шт(ѣ) чиреша попереки простѣ полемѣ*» (1401, I, 13).

**3. Назви частин рослин.** Ця група номенів складається з двох підгруп:

1) назви частин стовбура дерева: *пень* ‘пень’ < \*rъpъ (ССУМ, II, 132): «*штѣ толѣ, на двови пенѣ*» (1427, I, 98), «*а з долѣ, до пенѣ, кѣда хотарилѣ панѣ Кръстѣ Чорного съ Плотномѣ*» (1464, II, 171); *колода* ‘стовбур зрубаного дерева, очищений від гілля’ (СУМ, IV, 228) < \*kolda (ССУМ, I, 490). У досліджуваних молдавсько-українських грамотах XIV–XV ст. лексема *колода* є назвою товстого відрізка зрубаного дерева з видовбаною серединою, який служив мірою місткості рідких і сипучих тіл: «*по десѣтъ возокѣ вина, и по десѣтъ колоды пшеничнѣхъ*» (1411, I, 41), «*по десѣтъ колоды пшеничнѣхъ и по девѣтъ поставы Чехѣ*» (там же); *штраслє* < цсл. *отрасль* ‘пагін, що росте від гілки, стовбура, кореня або стебла рослини’ (СУМ, I, 632). У досліджуваних пам’ятках засвідчено використання лексеми лише в переносному значенні — ‘нащадки, рід, плем’я’ (ССУМ, II, 109): «и ш томѣ слювихомѣ твоєи милости и твоєи *штраслє*» (1476, II, 316);

2) назви плодів рослин різних життєвих форм і способів росту. Ця група назв має три підгрупи:

а) назви плодів культурних фруктових дерев: *яблоко/яблыко* < \*ablъko ‘яблуко, плід яблуні’ (ССУМ, II, 588) — «*Где коли имѣмѣ покласти на тѣхъ три*

возы или рыбѣ или соли или *дблыка*» (1453, II, 52), «или мито шть нхъ брати... или шть *дблокъ*» (1466, II, 190);

б) назви плодів культурних кущів: *виноградъ* < ст.-сл. *виноградъ* ‘виноград (плоди)’ (ССУМ, I, 175) — «Бава купилъ виноградъ... и естъ мѣсто гдѣ естъ тѣскъ того *виноградъ*» (1443, I, 342);

в) назви плодів культурних трав’янистих зернових культур: *жито* < \*žito ‘збіжжя’ (ССУМ, I, 361) — «коли прїдетъ медъ и *жито* нашего монастырѣ шть *Повратѣ*» (1448, I, 394); *пшеница* < \*ръшеніса ‘пшениця’ (ССУМ, II, 279) — «по дванадесѣтъ колодъ солодъ и чѣтири колодъ *пшенице*» (1453, II, 33).

4. Назви ознак, похідні від назв рослин чи їхніх частин. Такі назви належать до суміжних груп назв. Це, зокрема, засвідчені молдавсько-українськими грамотами похідні від назв рослин прикметники: *липовы* < \*липовъ ‘липовий’ (липова <долина> ‘назва долини в Молдавському князівстві’, ССУМ, I, 546) — «шть уиreshа попереки простѣ полемъ,... до долины, цю є мало пониже *липовы*» (1401, I, 13); *пшеничныи* < *пшеница* (ССУМ, II, 412) — «по дестъ колоды *пшеничныи*» (1411, I, 41).

Для флорономенів і суміжних груп номенів характерна синонімія. Так, наприклад, лексема *виноградъ* використовується при номінації виду цієї рослини, масиву рослин цього виду, певної рослини цього виду, а також її плоду чи сукупності плодів; лексеми *дблоко* / *дблыко* / *дблыки* використовуються при номінації яблука, плоду яблуні і масиву рослин цього виду.

Отже, центром аналізованої тематичної групи лексики є засвідчені молдавсько-українськими грамотами XIV–XV ст. флорономени; до груп лексем, які позначають суміжні з рослинами різних життєвих форм реалії, належать назви масивів рослин, що займають певний простір; назви місцин, на яких ростуть чи росли рослини; назви частин рослин; назви ознак, похідні від назв рослин чи їхніх частин, які переважно походять від назв родів або видів рослин. Більшість флорономенів, що засвідчені документами з території Молдавського князівства, є назвами дерев, значно менше засвідчено назв кущів і трав’янистих рослин. Наявність у досліджуваних документах флорономенів і лексем суміжних груп лексики пояснюється тим, що вони слугували вказівниками при описі меж земельних володінь, входили до назв мит, плат, податків, повинностей тощо. Ядро флорономенів, засвідчених у молдавсько-українських грамотах XIV–XV ст., утворює праслов’янська лексика, частина її має індоєвропейське походження. Питомо вага іншомовних напашувань у ботанічній лексиці в зазначений період є незначною. Поодинокі чужомовні елементи — переважно романського походження — трапляються серед назв дерев, церковнослов’янського походження — серед назв трав’янистих рослин.

#### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

|       |                                                                                                                 |
|-------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ЕСУМ  | — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук та ін. — К., 1983–2012.           |
| МРС   | — Молдавско-русский словарь / Ред. кол.: А. Т. Борщ, М. В. Подико, В. П. Соловьев. — М., 1961. — 779 с.         |
| СДЕЛМ | — Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть / Ред. Н. Раевский, М. Габинский. — Кишинэу, 1978. — 678 п. |
| ССУМ  | — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : В 2 т. / Гол. ред. Л. Л. Гумецька та ін. — К., 1977–1978.          |
| СУМ   | — Словник української мови : В 11 т / Ред. І. К. Білодід та ін. — К., 1970–1980.                                |
| Фасм. | — <i>Фасмер М.</i> Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. — М., 1964–1973.               |

- DRU — Dicționar Român-Ucrainean. Румунсько-український словник / С. Дгараса, V. Rusnac, M. Gavrelciuc. — București; Cernăuți, 1963.— 564 p.
- PT — *Papahagi T.* Dicționarul Dialectului Aromân: general și etimologic. — București, 1963. — 1264 p.

B. V. TYMOCHKO

**BOTANICAL NOMENS IN THE MOLDOVAN-UKRAINIAN DOCUMENTS OF THE XIV–XV CENTURIES**

The article investigates the names of plants and their associated concepts attested in legal documents of the XIV–XV centuries from the territory of the Moldavian Principality. The specificity of lexical-semantic relations in the framework of the research thematic groups of vocabulary.

**Key words:** Moldovan-Ukrainian documents of XIV–XV century, a thematic group of vocabulary, names of plants, borrowing.

Кулеш Г. І.

# **МОВА БЕЛАРУСКАГА ЗАКАНАДАЎСТВА XX СТАГОДДЗЯ: ГЕНЕЗІС І ЭВАЛЮЦЫЯ**

Мінск : БДУ, 2015. — 303 с.

Упродовж XX ст. білоруська літературна мова пройшла складний і звивистий шлях розвитку: саме в згаданий період були кодифіковані ті релевантні риси, що сформували її сучасний образ і задали вектор внутрішнього розвитку, а комунікативна потужність цього ідіому то підносилася, то різко занепадала внаслідок трагічних історичних обставин, у яких довелося жити білорусам. Увага дослідників до процесів становлення й розвитку білоруської літературної мови була постійною, проте тільки з 1990-их рр. з'явилася змога неупереджено вивчати масиви пам'яток, доти неприступні для наукового аналізу через радянський ідеологічний тиск. Нині на авансцену лінгвістики виходить нове покоління науковців, які істотно змінюють дотеперішні уявлення про історію сучасної білоруської літературної мови. І це вплине не тільки на гуманітаристику Білорусі, а й на лінгвістичну славістику взагалі. Підстави для такого твердження знаходимо, зокрема, і в рецензованій монографії.

Розвідка Г. І. Кулеш «Мова білоруського законодавства: генеза та еволюція» належить до тих новаторських праць, що завдяки своїй ретельності, виваженості та впливу на подальші дослідження буде актуальною не тільки в наш час, а й у далекій перспективі, бо дає важливу інформацію для кількох галузей мовознавства: історії білоруської літературної мови, термінознавства, юридичної лінгвістики, міжмовної взаємодії. У дослідженні показано формування й упорядкування мовних засобів законодавства XX ст. на матеріалі білоруськомовних текстів конституцій і кодексів. Дослідниця схарактеризувала передумови створення основ законодавчого різновиду (підстилю) офіційно-справочинного стилю нової білоруської літературної мови. Крім дослідження власне історичного аспекту, Г. І. Кулеш розв'язувала й теоретичні завдання, визначаючи роль і місце мови законодавства в системі стилів. При цьому мовознавець ретельно проаналізувала погляди білоруських, польських, російських та українських лінгвістів і правників на статус мови законодавства в системі стилів. Процес вироблення лексичних, морфологічних, синтаксичних засобів білоруської мови для законодавчої галузі показаний на великій кількості ілюстраційних

прикладів, що дає змогу простежити тенденції вдосконалення згаданих одиниць упродовж минулого століття.

У «Вступі» дослідниця зауважує, що білоруське законодавство «має давню історію», а канцелярсько-юридичне письмо «займало головне місце в системі стилів старобілоруської літературної мови». Наприкінці XVII ст. цей ідіом утратив державний статус, що на тривалий час перервало традицію вироблення відповідних засобів для законодавчих потреб, відновлення якої відбулося тільки на початку XX ст. Г. І. Кулеш у цій частині своєї монографії часто покликається на лінгвістів, що досліджували мову українського законодавства як з погляду історії її формування, так і в загальнотеоретичному плані, а також окреслює здобутки польських і російських науковців у вивченні ідіому правової комунікації. У Білорусі в радянський і пострадянський періоди закони створювали російською мовою, певну частину з них перекладали й оприлюднювали білоруською. Під час дослідження мовні засоби перекладних законодавчих текстів були порівнювані з їхніми аналогами в оригіналах, проте здійснення контрастивного лінгвістичного аналізу не входило до головних завдань дослідниці.

У першому розділі «Використання білоруської мови в законодавчій сфері» розглянуто закладання основ офіційно-справочинного стилю білоруської мови в період існування газети «Наша ніва» (1906–1915), яка відіграла провідну роль у формуванні норм нової білоруської літературної мови, а також проаналізовано переклад «Конституції РРФСР» (1918), що, на думку дослідниці, став першою спробою передати поняття законодавства за допомогою засобів нової білоруської літературної мови. У виданні подано докладну інформацію, як більшовики на території Росії на початку 20-х років минулого століття розгорнули працю з перекладу на білоруську мову літератури різного профілю, зокрема й радянських юридичних документів. Як зазначає Г. І. Кулеш, білоруською мовою були складені й деякі правові документи періоду Білоруської Народної Республіки (БНР), проте «ці документи дуже невеликі за обсягом, а їхня мова через виразно агітаційно-пропагандистський зміст

ближча до публіцистики, ніж до законодавства» (с. 20). На жаль, у тексті монографії не вдалося виявити пояснення, чи саме з цієї причини до аналізу не залучено Тимчасову конституцію БНР (1918), що була оригінальним правовим документом, витвореним у власне білоруському середовищі. У 1920-і роки білоруською мовою перекладали також оригінальні польські юридичні документи, зокрема до нас дійшов білоруський переклад Конституції Польської Республіки (1921) і Закону 20 січня 1920 р. про польське громадянство. Обидва переклади видані 1924 р. під спільною обкладинкою у Вільносі (Вільні). Дослідниця обстоює думку, що їх здійснив М. Кравцов (Костевич), хоч такий підхід ще не став загальноприйнятим. Як бачимо, крім власне лінгвістичних завдань, Г. І. Кулеш розв'язує й проблеми атрибуції перекладів деяких білоруськомовних юридичних пам'яток. Для істориків мови важливе значення мають наявні в перекладах власне білоруські аналоги так званих європеїзмів, як-от бр. *абіраньне* (до рос. *эксплуатация*), бр. *перарыўкі* (до рос. *период*), бр. *права сачыць* (до рос. *право контроля*), бр. *са зваротам шкоды* (до п. з *odszkodowaniem*) та ін. І хоч «такий переклад не тільки недостатньо достеменно передає значення термінологічних сполучень» (с. 23), а з погляду норм сучасної білоруської літературної мови взагалі не може бути прийнятний, проте наочно демонструє шляхи пошуку питомих білоруських одиниць у той час та можливі в певний історичний період напрями кодифікації. У цьому самому розділі дослідниця розглядає специфіку білоруськомовного законодавства в умовах російсько-білоруського білінгвізму.

У другому розділі «Білоруська юридична термінологія в лексикографічних довідниках» розглянуто джерела формування юридичного арсеналу новобілоруського періоду, зокрема роль виданих у XIX ст. актових матеріалів, показників і довідкових словників, укладених на підставі ділових документів старобілоруського періоду. На думку дослідниці, «Довідковий словник юридичних термінів давньої актові мови Південно-Західної Росії» І. П. Новицького (1872–1873) «у ґрунті речі, містить старобілоруську лексику». Це підтверджується тим, що в передмові «укладач словника вживає термін “західноруське право”, <...> “західноруські акти” <...>, та й самим складом реєстрової частини словника» (с. 47). Навряд чи більшість українських медієвістів беззастережно приймуть таке твердження. Загалом авторка доходить висновку, що видані в XIX ст. зібрання старобілоруської лексики стали «важливим джерелом на початковому етапі вироблення юридичної термінології сучасної білоруської мови» (с. 50). Г. І. Кулеш розглянула окремі приклади юридичної лексики, подані в «Словнику білоруської мови» І. І. Носовича (1870), словниках білоруської термінології 1920–1930-х рр., лексикографічних кодек-

сах другої половини XX — початку XXI ст., зокрема в термінографічних працях білоруської діаспори (серед них і деякі рукописні, наприклад «Словник юридичної термінології: білорусько-російсько-польський» Л. Голяка), сучасному багатомовному онлайновому словникові юридичних термінів.

У третьому розділі «Текст закону як репрезентант офіційно-справочинного стилю» дослідниця розглядає історію найменування цього стилю в білоруській науковій традиції, поняття «функційний стиль» (бр. «функцыянальны стыль») і «мова певної сфери комунікації» (бр. «мова пэўнай сфэры камунікацыі»), структуру юридичного підстилю, комунікативно-прагматичні характеристики мови законодавства, характеризує мову законів (наводить лексичні, морфологічні, синтаксичні особливості білоруських законодавчих текстів, у багатьох випадках подає інформацію про відповідну специфіку російських юридичних документів). Дослідниця зазначає, що «вироблення й становлення мовних засобів білоруського законодавства вивчали на базі перекладних текстів, тому в монографії з названих лексико-граматичних особливостей розглянуто тільки ті, що становлять специфіку білоруських текстів порівняно з російськими оригіналами» (с. 106).

З четвертого розділу «Еволюція лексичних засобів» довідуємося, що впродовж 1920-х рр. були створені й перекладені білоруською мовою виправно-трудоий, трудовий, сімейний, водно-мілітаривний, кримінальний, земельний кодекси, 1927 р. з'явилася Конституція Білоруської РСР. Аналізуючи ці тексти, науковець доходить висновку, що «за перше десятиліття використання білоруської мови в офіційній сфері юридична термінологія в основному сформувалася як система» (с. 107). У цій частині монографії проаналізовано вживання термінів-агентивів (бр. *удзельнік* (укр. *учасник*), бр. *падбухторчычк* (укр. *підбурювач*), бр. *сведка* (укр. *свідок*), бр. *ісцэ, пазоўнік* (укр. *позивач*), бр. *вайсковец* (укр. *військовий*) та ін.). Г. І. Кулеш доходить висновку, що «створення білоруських правничих термінів у 1920-ті — на початку 1930-х рр. здійснювалося здебільшого шляхом підбору аналогів до відповідних російських», а це не сприяло «повноцінній реалізації словотвірного потенціалу білоруської мови» (с. 119). Якщо в 1920-ті рр. орієнтація на живу білоруську мову як джерело створення юридичної термінології була визначальною, то пізніше на перше місце в пошуках мовного оформлення юридичних термінів вийшло калькування та запозичення. У рецензованій монографії простежено на прикладі юридичних кодексів 30-х, 60-х і 90-х років XX ст. заміну мотиваційної основи та окремих словотвірних моделей у юридичній термінології білоруської мови, напр.: бр. *закладчык* — *залогадацель* — *залогадавальнік* (укр. *заставник*), кодифікацію назв документів у білоруській мові, напр.: бр. *іск* — *позва* (укр. *позов*),

правового стану, напр.: бр. *кроўнасць* — *роднасць* — *сваяцтва* (укр. *спорідненість, сваяцтво*), бр. *наследаванне* — *атрыманне ў спадчыну* (укр. *успадкування*). Дослідниця переконана, що існування синонімічних назв для найменування «правового стану в текстах 1920-х — першої половини 1930-х рр. можна витлумачити, з одного боку, пошуком найбільш адекватних білоруських відповідників до запозичених з російськомовного законодавства понять, а з другого — браком досвіду праці й нескоординованістю перекладацько-редакторських колективів різних кодексів» (с. 140). Г. І. Кулеш не вдалося простежити еволюції окремих назв правового стану в білоруській мові до кінця ХХ ст., оскільки деякі з них стали вживаними не пізніше за 1950-і рр., а інші могли вийти з ужитку або не виявлені «з тієї причини, що кількість білоруськомовних законодавчих текстів істотно менша, ніж російськомовних» (с. 142). У розгляданому розділі в таблиці подано кількісні співвідношення білоруських юридичних термінів, змінених упродовж ХХ ст., до вживаних у 1920–30-і рр. Мовознавець робить висновок, що «понад 70 % правничих термінів, створених у 1920-і — першій половині 1930-х рр. або взятих зі старобілоруського письменства, у незмінному вигляді функціонують до нашого часу» (с. 144). Дослідниця припускає, що одиниці *неасуднасць, неасудны*, зафіксовані в «Російсько-білоруському словникуві» (1928) як варіанти до білоруських термінів *непрытомнасць, непрытомны*, закріпилися під впливом української термінологічної традиції. Отже, білоруські лексикографи врахували досвід укладачів «Російсько-українського словника правничої мови» (1926).

У п'ятому розділі монографії «Еволюція морфологічних засобів» розглянуто вживання віддієслівних іменників у правничій термінології білоруської мови: бр. *абвінаваўца* (укр. *обвинувач*), бр. *адказчык* (укр. *відповідач*), бр. *парушальнік* (укр. *порушник*). Дослідниця зазначає, що «білоруськомовні законодавчі документи 1920-х рр. мали меншу, ніж відповідні російськомовні, кількість віддієслівних іменників» (с. 161), а модель із суфіксальним елементом *-н-* (рос. *-ниј/-ениј/-аниј-*, бр. *-нн/-енн/-анн-*: *адбыванне, утрыманне, ганьбаванне, праследаванне, ухваленне, абвінавачанне*) закріпилася в білоруській мові тільки в радянську добу. З другої половини 1930-х рр. у білоруських правничих текстах наявна послідовна тенденція калькування з російської мови віддієслівних іменників. На думку авторки, у сучасних умовах не варто ігнорувати досвіду 1920–30-х рр., оскільки «в певних випадках замість невласитивного білоруській мові віддієслівного іменника доцільно використати семантично еквівалентне дієслово» (с. 166). Такому підходу сприяють і сучасні білоруські довідники зі стилістики й літературного редагування, що рекомендують використовувати співвідносні дієслівні форми замість

віддієслівних іменників, коли вони не належать «до строгих термінів». Висловимо застереження, що послідовно реалізувати означений вище принцип у нинішніх умовах існування білоруської мови буде досить складно, оскільки для цього, крім власне лінгвістичних методик, мають бути й сприятливі соціокультурні умови сприйняття широким загалом білоруської термінологічної (мовної) спадщини 1920-х рр. як взірцевої. Поки що в Білорусі такі тенденції на загальнонаціональному рівні не стали панівними.

У розгляданій частині монографії проаналізовано вживання коротких прикметників зі значенням модальності у білоруськомовних правничих текстах ХХ ст. Дослідниця пише, що в текстах другої половини ХХ ст. з'являється тенденція до збільшення частотності повних форм прикметників: *яўка падсуднага абавязкова* (Кримінально-процесуальний кодекс БРСР 1937 р.) / *яўка якога ў суд абавязковая* (Кримінально-процесуальний кодекс БРСР 1961 р.). Найбільше ця тенденція помітна в текстах Кримінального кодексу 1961 р. та Конституції БРСР 1978 р., у яких білоруські повні форми прикметників на 37,5 % частіше вживані, ніж у відповідних частинах аналогічних російськомовних документів. Г. І. Кулеш обстоює думку, що «повна форма прикметника переважає в білоруськомовних законодавчих текстах, оскільки мова закону, становлячи всього тільки спеціальну сферу вживання загальнонаціональної літературної мови, повинна відбивати її специфічні риси» (с. 180). Авторка зосереджує свою увагу на білоруськомовних правничих текстах ХХ ст., у яких виявлено вживання вказівних займенників *такі (такая, такое, такія)* (укр. *такий (така, таке, такі)*), *гэты* (укр. *цей*), прономіналізованого дієприкметника *даны* (укр. *цей*, у математичних текстах *даний*). Г. І. Кулеш констатує, що впродовж досліджуваного періоду помітне варіювання у використанні одиниць *даны/гэты*, проте це «не шкодило якості перекладу: ці слова — семантично тотожні й за певних умов (*даны* — стилістично марковане, а *гэты* — нейтральне) взаємозамінні» (с. 195). У текстах 1970–1980-х рр. здебільшого вживаний прономінатив *даны*, а від початку 1990-х рр. у білоруськомовних текстах з'являється не використовуваний раніше варіант *дадзены*. Дослідниця цілком справедливо зауважує, що неоднорідність уживання одиниць *даны/дадзены* — це певною мірою наслідок неоднакової фіксації цих лексем у лексикографічних кодексах білоруської мови. На думку Г. І. Кулеш, доцільно в ролі прономінатива використовувати форму *даны*. Спираючись на наші спостереження, зазначимо, що варіант *дадзены*, починаючи з 1990-х рр., у деяких білоруськомовних періодичних виданнях зайняв панівну позицію, повністю витіснивши одиницю *даны*. Очевидно, найближчим часом у різножанрових текстах, написаних білоруською мовою, нав-

ряд чи відбудеться повернення до гегемонії форми *даны*, оскільки за нею у свідомості значної частини носіїв білоруської мови закріпився відчутний відтінок «радянськості» й шаблонності. Важко сказати, як довго триватиме конкуренція цих форм, а проте, наважимося припустити, що несподівано кодифіковані варіанти *дадзены, дадзеныя*, укр. *дані* (ім.) через свою високу частотність у сучасному білоруському узусі тривалий час зберігатимуть потенціал до витіснення форми *даны*.

Розглядаючи вживання дієслів у білоруськомовних правничих документах, дослідниця доходить висновку, що в текстах 1920-х — першої половини 1930-х рр. міститься на 31,6 % дієслівних форм більше, ніж у російськомовних аналогах. Як бачимо, білоруська мова того періоду демонструє виразну дієслівність у загальній структурі організації тексту. На думку науковця, «у законодавчій сфері орієнтація на загальноновживані граматичні засоби дозволяла конкретизувати зміст закону, зробити його доступнішим для розуміння не підготовленого професійно користувача» (с. 204). У подальшому цей розрив між білоруськомовними та російськомовними текстами поступово зменшувався: у 1970-х рр. він становив 22,4 %, у 1980–90-х — 21,8 %. Збільшення питомої ваги дієслів, починаючи з другої половини 1950-х рр., відбувалося здебільшого за рахунок не властивих для білоруської мови форм дієприкметників (*адбыўшыхся, знаходзячымся, з'яўішыхся* тощо). Додамо, що сучасна білоруська літературна мова поступово позбулася таких елементів.

У шостому розділі «Еволюція синтаксичних засобів» розглянуто синтаксичну компресію в білоруськомовних юридичних текстах 1920-х — першої половини 1930-х рр. порівняно з документами другої половини ХХ ст. Г. І. Кулеш доходить висновку, що в зазначений період можна спостерігати спрощення структури складних синтаксичних конструкцій у процесі їхнього перекладу з російської мови (бр. *удзел у працы / рос. участие в выполнении работ*, бр. *пастанова аб пакаранні / рос. постановление о наложении взыскания*, бр. *пасля паказанага тэрміну / рос. после истечения указанного срока*). Починаючи з 1960-х рр., у білоруських перекладах структура синтаксичних конструкцій ідентична структурі російськомовних юридичних оригіналів, напр.: *рос. при обращении взыскания на денежные суммы и имущество должника* (1930) / бр. *пры спаганні з грашовых сум і маёмасці даўжніка* (1930); *накіраванне спагання на маёмасць мужа і жонкі* (1969). Дослідниця зауважує, що на початковому етапі вироблення законодавчого підстилю офіційно-справочинного стилю білоруської мови

(1920-і — перша половина 1930-х рр.) «структурна організація речень білоруських текстів у певних випадках відрізнялася від оригінальних» (с. 220), зокрема виявлено відмінності в характері граматичної основи (російському двоскладовому реченню в білоруськомовному документі відповідає безособове, незбіг семантичного типу присудка, переміщення компонентів складеного присудка та ін.). У монографії проаналізовано вживання конструкцій з похідними прийменниками, ускладнені дієприкметникові конструкції в білоруських юридичних документах.

Сьомий розділ «Мовні засоби стандартизації законодавчих текстів» зосереджений на конкретизації обсягу понять термінів *канцеляризм, штамп, кліше*. На думку Г. І. Кулеш, щодо стійких відновлюваних одиниць у мові законодавства доцільно використовувати термін *юридичні кліше*. У цій частині дослідження розглянуто проблему класифікації стандартизованих мовних засобів, зокрема юридичні кліше в білоруськомовних законодавчих текстах ХХ ст.: бр. *зацікаўленая старана мае права патрабаваць* (укр. *зацікавлена сторона має право вимагати*), бр. *вызваліць ад адбывання кары* (укр. *звільнити від відбування покарання*), бр. *па патрабаванні* (1927) (укр. *на вимогу*), бр. *у патрабеднасці з* (1927) (укр. *відповідно до*) тощо.

У «Висновках» рецензованої монографії наголошується, що історія сучасного білоруськомовного законодавства почалася в 1920-і рр., а підготовчий етап у виробленні відповідних лінгвальних засобів припадає на ХІХ ст. Протягом 20-х рр. ХХ ст. створено велику кількість законодавчих текстів білоруською мовою, що в подальшому стали основою для уніфікації та стандартизації білоруських правничих термінів. Друга половина 1930-х — 1950-і рр. — це період калькування й запозичення російських термінів, оскільки в цей час панувала цілеспрямована орієнтація на російські оригінали. Третій період розвитку мови білоруського законодавства ХХ ст. (друга половина 50-х — 90-і рр.) кваліфіковано як період стабілізації терміновживання. Дослідниця твердить, що офіційно-справочинний стиль разом з художнім і публіцистичним (хоч і не однаковою мірою) став сферою вироблення норм сучасної білоруської літературної мови. Ці висновки мають вагоме значення не тільки для історії білоруської літературної мови, а й для лінгвістичної славістики взагалі.

На наше переконання, рецензована праця заслуговує на цілковите схвалення, оскільки виконана на високому рівні, уводить до наукового обігу багато нових фактів мовного розвитку й здатна істотно розширити обрії сучасної білорусистики.

О. СКОПНЕНКО

## ХРОНІКА

2 жовтня 2015 року на філологічному факультеті Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Слово — текст — мова у дослідницьких парадигмах сучасної лінгвістики», присвячена 90-річчю від дня народження видатного мовознавця, члена-кореспондента НАН України, професора Харківського університету Валерія Вікторовича Акуленка. Його наукова думка стала потужним стимулом для подальшого розвитку мовознавчих наук. Дослідження Валерія Вікторовича присвячені проблемам загального, типологічного й порівняльного мовознавства, функціональної лінгвістики, германістики та славістики. Наукова спадщина провідного вченого стала підґрунтям багатьох наукових розвідок, представлених на конференції.

Загалом у конференції взяли участь 69 науковців з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Сум, Миколаєва, Одеси, Львова та інших міст України. На пленарному засіданні декан філологічного факультету проф. Ю. М. Безхутрий у вступному слові відзначив великий внесок В. В. Акуленка у наукові традиції Харківського університету в цілому та філологічного факультету зокрема, де він тривалий час очолював кафедру загального та прикладного мовознавства. Активну участь у конференції взяли численні учні та колеги Валерія Вікторовича, які із вдячністю згадували як роки навчання під його керівництвом, так і цікаву, натхненну й завжди плідну наукову співпрацю. Серед них А. Даниленко, який зараз працює в університеті Пейс у Нью-Йорку, І. Малиновська, яка очолює Київський інститут перекладачів, створений за сприяння Валерія Вікторовича на базі Центру наукових досліджень і викладання іноземних мов НАН України, С. Вакуленко, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, С. Швачко, завідувач кафедри теорії та практики перекладу Сумського державного університету. Загалом доповіді, представлені на пленарному засіданні, вирізнялися не лише науковою актуальністю і новизною, а й були об'єднані ідеєю вшанування пам'яті видатного науковця, викладача і вчителя, який залишив по собі єдину в своєму різноманітті наукову школу.

У своїй доповіді «Українська мова на лінгвістичній мапі Європи» А. Даниленко

представив ґрунтовне дослідження місця слов'янських мов, зокрема української, у загальноєвропейській мовній системі. Проаналізувавши існуючі підходи до визначення ядра та периферії південно-східного мовного ареалу, вчений довів доцільність віднесення української мови до центру, а не до крайньої периферії, як у більшості сучасних типологій.

І. Малиновська у своєму виступі репрезентувала лінгвостилістичний і риторичний аналіз спонтанного усного мовлення В. В. Акуленка на основі спеціальної процедури відбору та реконструкції фрагментів монологічного і діалогічного мовлення вченого в ситуаціях академічного, адміністративного і побутового спілкування. Аналіз здійснювався з урахуванням соціальних параметрів говоріння, емоційного стану і прагматичної ситуації спілкування та дозволив схарактеризувати мовлення В. В. Акуленка як таке, що притаманне універсальному інтелектуальному носієві своєї національної мови. Крім того, дослідниця поділилася власними спогадами про видатного вченого та його погляди на освіту й науку. З великим жалем вона говорила про неминучу перспективу закриття створеного Валерієм Вікторовичем інституту перекладачів.

У доповіді С. Вакуленка «Співвідношення історії та теорії мовознавства в концепції Валерія Акуленка» було представлено аналіз поглядів В. Акуленка та Р. Сімона на питання історії та теорії мовознавства. Останній сформулював у середині 70-х рр. XX ст. амбіційну програму сполучення цих двох дисциплін. «Короткий історичний вступ до мовознавства» В. Акуленка (Гавана, 1979) великою мірою мав ті самі концептуальні орієнтири і, крім того, спонукав до практичного втілення в життя аналогічної програми.

С. Швачко у своєму виступі зосередила увагу на епідігматичній функції кількісних одиниць у їх мовному та мовленнєвому модусах. У дослідженні був змодельований паттерн англійського лексико-семантичного поля кількості. Гіпотеза про характер семантичних змін знайшла підтвердження в тому, що слова зі схожим семантичним наповненням підвладні однаковим модифікаціям.

Під час роботи секції «Мова як об'єкт соціо- та психолінгвістики» було заслухано доповіді М. Філона та Н. Галунової «На шляху пізнання антропоцентричного буття мови: українська соціопсихолінгвістика кінця XX — початку XXI століття», Ю. Крапи-

ви «До питання про білінгвізм», Л. Боярвої «Позамовні чинники формування українського термінофонду», Ю. Гарюнової «Реалізація категорії оцінки у вербальних варіантах соціолінгвістичної змінної», С. Редько «Особова фраземіка в українських арго», Л. Маєвської «Мова соціальної реклами як об'єкт соціо- та психолінгвістики».

На секції «Мова й мовна особистість» обговорювалися особливості мовлення українських письменників, мовознавців, літературних персонажів. З доповідями виступили: В. Калашник «Національне та інтернаціональне в поезії Василя Мисика», Ю. Калашник «Своєрідність стилістичного синтаксису повісті Миколи Вінграновського “У глибині дощів”», О. Черемська «Мовна особистість Олекси Синявського в історії Харківської філологічної школи 20–30-х рр. XX ст.», Н. Голікова (Дніпропетровськ) «Народномовні знаки-стилістими в романі “Я, Богдан” П. Загребельного», В. Желязкова (Миколаїв) «Симетрія індексальності як засіб вираження синтактики художнього мовлення», В. Корольова (Дніпропетровськ) «Мовна особистість персонажа сучасної української драми абсурду».

Багатьох актуальних питань дискурс-аналізу торкалися у своїх виступах учасники секції «Критичні підходи до міждисциплінарного дискурс-аналізу»: Р. Грифонов «Традиція і сучасність у метамовних коментарях», К. Коротич «Прагматичний потенціал лексики на позначення явищ природи в дискурсі журналу “Переп” 1941–1945 років», І. Суїма (Дніпропетровськ) «Латентний респонсив у сучасній англійській мові», В. Шабуніна (Кременчук) «Мовні домінанти діалогічної організації писемних науково-навчальних текстів», М. Шевченко (Дніпропетровськ) «Подія і факт як емпіричні об'єкти дискурсу французької преси», Т. Кириченко (Київ) «Динамічна модель перебування в мовленнєвій інтеракції» та ін.

Достатньо різноплановими були виступи на секції «Актуальні питання сучасного мовознавства: слово — образ — фраза — текст»:

Г. Ходоренко (Дніпропетровськ) «Назви груп осіб: семантичний аспект вивчення», Є. Чекарева «Антропоцентричність назв географічних об'єктів у давньогрецькій мові», Л. Колесникова (Луганськ) «Традиції й новаторство в семантичній організації слова-символу *калина* (на матеріалі поетичної мови)», О. Сидоренко (Маріуполь) «Особливості іменування сільськогосподарських об'єктів на території України на початку XXI століття», О. Ляхова «Розширення значення слова як семантична універсальність», О. Поліщук (Київ) «Семантичні предикати у структурі ономазіологічної парадигми “людина за ознакою її інтелекту” (на матеріалі англійської, української, російської і чеської мов)», М. Бобро «Аксіологічні параметри концепту “робота” в українській мовній картині світу» та ін.

Учасники секції «Спеціальна лексика: теоретичні та практичні аспекти дослідження» торкалися питань функціонування термінологічних одиниць різних мов, зокрема: «Антиюридичний словник: регламентація мовного етикету в законах» (А. Нелюба), «Забезпечення перекладацької діяльності в технічній сфері як проблема комп'ютерної термінографії» (Є. Купріянов), «Динаміка семантики терміна *шлюб* в українському сімейному праві» (Г. Губарева, Г. Бортник), «Структурно-семантичні особливості усталених словосполучень у німецькій мові права» (Т. Артерчук, Рівне), «Герменевтичні практики в перекладацькій культурі філософських та юридичних текстів» (Н. Бевз, Д. Стрельченко), «Військова лексика в романі Р. Іванчука “Мальви”» (З. Дубинець, Армянськ).

Наприкінці були підведені підсумки роботи секцій і конференції в цілому. Більшість доповідей будуть опубліковані у черговому випуску «Вісника Харківського національного університету» (серія «Філологія»), який зараз готується до друку.

М. БОБРО,  
Н. ГАЛУНОВА  
(Харків)